

Evaluatierapport

Project Ontwikkeling & Evaluatie Jij En Scheiding (JES!)

Ter preventie & vermindering van problemen van
kinderen en hun ouders ten gevolge van echtscheiding

Ireen de Graaf
Dorien de Bruijn

Evaluatierapport

Project Ontwikkeling & Evaluatie

Jij En Scheiding (JES!)

Ter preventie & vermindering van problemen van kinderen
en hun ouders ten gevolge van echtscheiding

Colofon

Projectleiding

Ireen de Graaf

Uitvoering

Trimbos-instituut: evaluatie

Dorien de Bruijn

Eva Janssen

Ireen de Graaf

Nederlands Jeugdinstituut: doorontwikkeling JES!

Cécile Chenevert

Inge Anthonijsz

Productie

Trimbos-Instituut

Dit project is mede mogelijk gemaakt door:

Stichting Kinderpostzegels

Stichting Steunfonds Pro Juventute

Beeld

www.istockphoto.com

Personen afgebeeld op de omslag van deze uitgave zijn modellen en hebben geen relatie tot het onderwerp van deze uitgave of ieder onderwerp binnen het onderzoeksdomein van het Trimbos-instituut.

Met dank aan

Professionals die deelnamen aan dit project

Ouders en kinderen die bereid waren de vragenlijsten in te vullen

Deze uitgave is te downloaden via www.trimbos.nl/webwinkel met artikelnummer **AF 1294**

Trimbos-instituut

Da Costakade 45

Postbus 725

3500 AS Utrecht

T: 030-297 11 00

F: 030-297 11 11

© 2014, Trimbos-instituut, Utrecht.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, zonder voorafgaande toestemming van het Trimbos-instituut.

Inhoud

Samenvatting	5
1 Inleiding	9
1.1 Problematiek	9
1.2 Landelijke ontwikkelingen	10
1.3 Belang preventieve hulp	12
1.4 Het project	13
2 Uitvoering project	15
2.1 Fase 1: Doorontwikkeling JES!	15
2.1.1 Oorspronkelijke beschrijving JES!	15
2.1.2 Uitvoerende professionals en instellingen	16
2.1.3 Doorontwikkeling	16
2.1.4 Inbedding in landelijk aanbod	18
2.2 Fase 2: Evaluatie JES!	18
2.2.1 Onderzoeksvragen	18
2.2.2 Onderzoeksofzet veranderingsonderzoek	19
2.2.3 Onderzoeksofzet procesevaluatie	19
2.2.4 Vragenlijsten	19
2.2.5 Steekproef	21
2.2.6 Analyses	21
3 Resultaten effectstudie	23
3.1 Onderzoekspopulatie	23
3.1.1 Respondenten	23
3.1.2 Demografische gegevens	23
3.1.3 Scheidingsproces	24
3.2 Resultaten	27
3.2.1 Effecten voor- en nameting	27
3.2.2 Klinische effecten	30
3.2.3 Omgang ouders	31
3.2.4 Tevredenheid ouders	32
4 Resultaten procesevaluatie	35
4.1 Werving ouders en kinderen	35
4.2 Wijze van uitvoering	36
4.3 Doelgroep	37
6 Conclusie, discussie en aanbevelingen	39
6.1 Conclusies & discussie	39
6.2 Beperkingen van de studie	41
6.3 Aanbevelingen	42
6.4 Eindconclusie	42
Literatuur	43

Samenvatting

Inleiding

De interventie JES! richt zich op ouders én kinderen, en op het voorkomen en behandelen van de (negatieve) gevolgen voor kinderen en ouders na echtscheiding. Het project, dat mede mogelijk is gemaakt door Stichting Kinderpostzegels, bestaat uit twee fases: doorontwikkeling van de interventie en evaluatie van de interventie. De doorontwikkeling is uitgevoerd door medewerkers van het Nederlands Jeugdinstituut en de evaluatie door het Trimbos-instituut.

Uitvoering

Fase 1: doorontwikkeling JES!

De materialen voor kinderen, ouders en professionals behorend bij JES! zijn aangepast. De theoretische en empirische onderbouwing en de bruikbaarheid en toepasbaarheid van de interventie (in verschillende settings) is hiermee versterkt. De behoeften van ouders en kinderen zijn hierin meegenomen. Op twee onderdelen is het uitgebreid:

- 1) Inhoudelijke actualisatie van de bijeenkomsten voor kinderen. De nieuwste ontwikkelingen en inzichten over echtscheiding zijn verwerkt en methodieken zijn aangescherpt en nog meer afgestemd op de doelgroep en gekoppeld aan individuele begeleiding/coaching van het kind. Het resultaat hiervan is een aangepaste interventie voor kinderen.
- 2) Uitbreiding van de bijeenkomsten voor ouders
Naast inhoudelijke actualisatie en uitbreiding van thema's is methodisch een kwaliteitsverbetering toegepast, en zijn de ouderbijeenkomsten uitgebreid en afgestemd op de doelgroep.

Fase 2 Evaluatie: veranderingsonderzoek en procesevaluatie

Een voor- en nameting is afgenomen bij kinderen en hun ouders met als doel zicht te krijgen op de eerste effecten op niveau van kind en ouder. Diverse vragenlijsten zijn afgenomen over o.a. scheidingsproblematiek, omgang tussen ouders, opvoedingsvaardigheden, psychische problematiek ouders, probleemgedrag kind, hechtingsproblematiek kind, mate van geluk kind, kwaliteit van leven kind, pijnlijke gevoelens bij scheiding, cliënttevredenheid. In totaal namen op de voormeting 27 kinderen en 40 ouders deel, en op de nameting 17 kinderen en 23 ouders.

Tevens is een procesevaluatie afgenomen om zicht te krijgen op de wijze van uitvoering van de interventie, de bereikte doelgroep. Vanwege de trage instroom van respondenten zijn ook de knelpunten bij werving in kaart gebracht.

Resultaten veranderingsonderzoek:

Over de scheiding en omgang

- Alle ouders wonen bijna 3 jaar apart van hun ex-partner.
- De kinderen waren gemiddeld 7,2 jaar toen hun ouders uit elkaar gingen met een range van 3 tot 10 jaar.
- Veel kinderen waren verbaasd dat hun ouders uit elkaar gingen. Het merendeel had de scheiding niet zien aankomen. Vrijwel allemaal geven ze aan dat ze er niets aan kunnen doen. De meeste kinderen voelen zich verdrietig en machteloos. Bijna de helft was bovendien boos dat de ouders gingen scheiden. De meeste kinderen geven aan dat ze geen partij hoeven te kiezen en dat de ouders niet aan hen trekken.

- De meeste ouders hebben gezamenlijk het ouderlijk gezag. Vrijwel alle ouders hebben een officiële omgangsregeling, meestal een definitieve omgangsregeling of co-ouderschap.
- Ouders met een nieuwe partner zijn positiever over de omgang met de ex-partner dan ouders zonder nieuwe partner. Echter, als de ex-partner een nieuwe partner heeft, is dit beeld omgekeerd.

Volgens de ouders

- Volgens de ouders is een significant middelgrote afname te zien van gedragsproblemen van hun kinderen.
- Ook rapporteren ze dat hun opvoedingscompetentie is verbeterd met een middelgroot effect.
- Ouders ervaren significant minder psychische klachten (angst en stress), en deze effecten zijn middelmatig. Ook is er een middelmatige tendens (n.s.) dat de depressieve gevoelens onder ouders afnemen.

Volgens de kinderen

- De hechting met de moeder is nauwelijks veranderd, terwijl de algehele kwaliteit van hechting met de vader is verslechterd. Kinderen voelen zich ook meer vervreemd van de vader en het vertrouwen in de vader is afgenomen. Al deze effecten zijn middelgroot. De hechting van de kinderen met de vader was op voorhand (T0) al beduidend slechter dan de hechting met de moeder, en de resultaten tonen dat deze hechting met de vader op de nameting (T1) dus zelfs nog slechter is geworden.
- De gevoelens van het kind bij de scheiding veranderen nauwelijks. De kinderen blijken op beide meetmomenten hun vader meer verwijten te maken, dan hun moeder. De gevoelens van aanvaarding van de scheiding veranderen niet volgens rapportage van de kinderen. Het zelfverwijt van de kinderen neemt wel af, en dit is een middelmatig effect.
- Kinderen geven aan gelukkiger te zijn. Dit is een middelmatig effect.

Ouders en kinderen over probleem- en pro-sociaal gedrag kind

- Ouders rapporteren gemiddeld meer (klinische) problemen en minder pro-sociaal gedrag dan hun kinderen.
- Zowel ouders als kinderen vinden de gedragsproblemen afnemen, maar bij kinderen is dit een tendens (n.s.).

Tevredenheid ouders over JES!

- Ouders zijn tevreden over de vooruitgang die hun kind heeft geboekt. Ook zijn ouders positief over de hulp van JES! om de problemen die kinderen met de echtscheiding hebben beter te hanteren. Daarnaast zijn ouders over het algemeen tevreden over de kwaliteit en hoeveelheid hulp.
- JES! sluit volgens ouders deels aan bij de eigen behoeften of gewenste hulp. Diverse ouders geven aan dat zij graag een individueel gesprek zouden willen. Behalve de groepsgesprekken willen zij ook meer één-op-één oudergesprekken.

Resultaten procesevaluatie

- De werving van ouders en kinderen verliep moeizaam. Er zijn enkele knelpunten (onbekendheid van JES!-interventie, onduidelijkheid over financiering, ouders vaak onbewust van mogelijk problemen, combinatie van ouders en kinderen in interventie is lastig), en de oplossingen zijn beperkt.
- De trainers voeren de meeste onderdelen van JES! uit, maar ze maken aanpassingen in het programma en de materialen.
- De bereikte doelgroep omvat ouders die al langere tijd gescheiden zijn en ouders en kinderen met klinische problematiek. Dit wijkt af van de beoogde doelgroep: ouders die kort uit elkaar zijn en ouders en kinderen met lichte problemen.

Eindconclusie

Dit project heeft een vernieuwde handleiding van de interventie JES! opgeleverd, waarin nieuwe kennis is meegenomen en een uitbreiding van de bijeenkomsten voor ouders is opgenomen. Aanbevolen wordt om de inzichten uit deze studie in een verbeterde versie op te nemen.

De werving van zowel professionals om de cursus uit te voeren, als deelname van kinderen en hun ouders aan de cursus, verliep zeer moeizaam. De veranderingen in de jeugdzorg zijn hier volgens de professionals voor een groot deel debet aan, als ook het beperkte bewustzijn van ouders (en omgeving) om kinderen te ondersteunen bij echtscheiding.

Het veranderingsonderzoek is deels geslaagd. Door de lage respons van 17 kinderen en 23 ouders die zowel deelnamen aan de voor- en nameting dienen de resultaten zeer voorzichtig geïnterpreteerd te worden. De (significante) resultaten gelden enkel voor deze groep en kunnen niet gegeneraliseerd worden en geven niet meer dan een eerste indruk. Deze resultaten laten afname van gedragsproblemen van de kinderen zien is, verbetering van de opvoedingsvaardigheden van de ouders, afname van psychische klachten van de ouders. Verder geven de kinderen een toename van de hechtingsproblematiek met de vader aan en zeggen ze na afloop gelukkiger te zijn.

1 Inleiding

1.1 Problematiek

Jaarlijks worden in Nederland ruim 32.000 echtscheidingen uitgesproken, en bij meer dan de helft hiervan zijn minderjarige kinderen betrokken (CBS, 2013a). Naast deze formele echtscheidingen is er een groeiend aantal ontbindingen van samenwonenrelaties, waarbij naar schatting nog eens 18.000 minderjarige kinderen betrokken zijn. In totaal gaat het om ongeveer 70.000 thuiswonende scheidingskinderen per jaar (Van der Valk en collega's, 2013).

Bevolkingsonderzoek - onderzoek waarin alle echtscheidingen worden betrokken - laat zien dat echtscheiding over het algemeen licht negatieve gevolgen heeft voor kinderen (Amato, 2001; Fischer & de Graaf, 2001; Spruijt, 2001). Uit diverse studies (Amato, 2001; Hetherington, 1999; Spruijt & de Goede, 2001, 2005) blijkt dat kinderen van gescheiden ouders over het algemeen slechtere schoolprestaties, een verminderd psychologisch en emotioneel welbevinden, een lager zelfbeeld en (kwantitatief en kwalitatief) minder goede sociale relaties hebben en meer problematisch gedrag vertonen dan kinderen uit traditionele¹ gezinnen. Uit een rapport van E-Quality (Clement en collega's, 2008) blijkt zelfs dat het risico op gedragsproblemen en emotionele problemen verdubbeld is (van 15% naar 30%) als kinderen te maken krijgen met de scheiding van hun ouders.

Het is echter van belang onderscheid te maken in de gevolgen van soorten echtscheidingen (Spruijt en collega's, 2007; Spruijt & Kormos, 2010). Als de ouders in staat zijn hun conflicten te beheersen en tenminste over de kinderen met elkaar kunnen blijven communiceren, dan zijn de gevolgen voor de kinderen meestal niet ernstig. Als ouders echter openlijk en chronisch ruzie maken, zijn de negatieve gevolgen voor kinderen veel groter (Buehler & Gerard, 2002; Whiteside & Becker, 2000). De leeftijd van de kinderen tijdens de scheiding maakt daarbij geen duidelijk verschil (Amato, 2001; Hetherington, 1999). Uit onderzoek naar specifieke gevolgen van echtscheiding in bepaalde leeftijdsgroepen blijkt wel dat kinderen tussen de 5 en 11 jaar vaker een depressieve stoornis ontwikkelen dan jongere kinderen (Treffers, Goedhart & Koudijs, 1998). Woodward, Fergusson en Belsky (2000) constateerden dat kinderen die tijdens de scheiding van hun ouders jonger zijn, op latere leeftijd minder binding hebben met hun ouders. Verder zijn de gevolgen in alle leeftijdsgroepen vergelijkbaar (Amato, 2001; Hetherington, 1999). Tussen jongens en meisjes zijn duidelijkere verschillen in effecten van de ouderlijke scheiding gevonden dan tussen kinderen uit verschillende leeftijdsgroepen. Bij meisjes nemen vooral externaliserende² problemen toe na de scheiding terwijl bij jongens zowel externaliserende als internaliserende³ problemen toenemen (Simons, Lin, Gordon, Conger & Lorenz, 1999). Voor jongens zijn de verschillen tussen kinderen van gescheiden ouders en kinderen uit traditionele ge-

¹ Met een traditioneel gezin wordt hier bedoeld: vader en moeder met hun biologische kind of hun biologische kinderen.

² 'naar buiten gericht'. Externaliserend probleemgedrag waar (niet alleen het kind maar ook) de omgeving last van heeft. Voorbeelden zijn: liegen, agressiviteit, vandalisme, oppositioneel gedrag, buitensporig middelengebruik of delinquent gedrag.

³ 'naar binnen gericht'. Van internaliserend probleemgedrag heeft vooral het kind zelf last. Voorbeelden zijn: teruggetrokken gedrag, somber gedrag, angstig gedrag.

zinnen gemiddeld iets sterker dan voor meisjes (Hetherington, 1999; Amato, 2001). Vrouwelijke adolescenten¹ blijken echter net zo veel kans te hebben om negatief beïnvloed te worden door het scheidingsproces van hun ouders als mannelijke adolescenten (Sun, 2001).

Kinderen ondervinden in de eerste twee jaar na de scheiding de meeste negatieve gevolgen (Spruijt en collega's, 2007). Voor een aantal kinderen blijven er echter problemen bestaan en voor sommigen zelfs voor lange tijd. Kinderen ondervinden tot ver in de volwassenheid negatieve gevolgen van de echtscheiding van hun ouders, met name als jongens en meisjes in de fase van de eigen partnerkeuze en gezinsvorming komen. Eén van de gevolgen is bijvoorbeeld dat volwassenen met gescheiden ouders twee keer zo vaak scheiden als volwassenen uit traditionele gezinnen en ook vaker een samenwonenrelatie verbreken dan volwassenen uit traditionele gezinnen. Ander onderzoek maakt eveneens melding van lange termijneffecten. Kinderen die een echtscheiding hebben meegemaakt vertonen hogere ziektecijfers op volwassen leeftijd dan hun leeftijdsgenoten uit intacte gezinnen. Ook blijken vrouwen uit scheidingsgezinnen zwaardere drinkers en rokers te zijn en mannen vooral zwaardere rokers (Furstenberg & Kiernan, 2001). Adolescenten en jongvolwassenen uit scheidingsgezinnen roken vaker en gebruiken vaker softdrugs dan leeftijdsgenoten uit intacte gezinnen (Spruijt en collega's, 2001).

1.2 Landelijke ontwikkelingen

De aandacht voor (v)echtscheidingen en de situatie van kinderen is de laatste jaren toegenomen. Deze ontwikkeling onderstreept de noodzaak naar interventies zoals JES! en het onderzoek naar de effectiviteit hiervan.

Politieke ontwikkelingen

Het Ministerie van VWS heeft naar aanleiding van vragen van de Tweede Kamer expliciete aandacht gevraagd voor de gevolgen voor kinderen van echtscheidingsproblematiek. In 2007 is daarom door het programma *Zorg voor Jeugd* (ZonMw) de preventie van problematiek ten gevolge van echtscheiding als één van de prioriteiten gesteld. Omdat nog geen 5% van alle interventies die we in Nederland inzetten in de zorg voor jeugd van bewezen effectieve waarde is, beval ZonMw aan om interventies te onderbouwen en te onderzoeken. In de gezinsnota van Minister Rouvoet (2008) worden voorstellen gedaan om ouders via bijvoorbeeld de Centra voor Jeugd en Gezin trainingen, begeleiding en cursussen conflict-hantering te geven, zowel gedurende een relatie als daarna.

In 2013 geeft het ministerie van VWS in antwoord op vragen van de Tweede Kamer over vechtscheidingen aan dat ze ZonMw opdracht hebben gegeven om 'echtscheiding' als prioritair thema op te nemen binnen het programma dat onderzoek doet naar de effectiviteit van interventies. (Vragen van het Kamerlid Voordewind (CU) over 'vechtscheidingen' (2013Z11579; 16 juli 2013). Ook daarna zijn nog meerdere keren Kamervragen gesteld over vechtscheidingen (en het ouderschapsplan). (Vragen van Kamerleden Ypma en Recourt over 'meer vechtscheidingen door het verplichte ouderschapsplan' (2014Z03809); 3 maart 2014; aanvullend vragen door Voordewind, Van der Staaij en Keijzer (2014Z04255); 7 maart 2014).

¹ Adolescentie is de periode tussen de kindertijd en volwassenheid. De adolescentie heeft geen vaste afbakening, maar meestal wordt gekozen voor de periode tussen 12-18 jaar. Ontwikkelingstaken van adolescenten zijn o.a. identiteitsvorming, het stellen van eigen grenzen en het aangaan en behouden van intieme (seksuele) relaties.

In november 2013 hebben de staatssecretarissen van VWS en V&J toegezegd een beleidsactiviteitenplan te schrijven om de situatie van kinderen in een vechtscheiding te verbeteren (Tweede Kamer (2013). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van VWS (XVI) en V&J (VI) voor het jaar 2014: verslag van een wetgevingsoverleg*. 33 750 XVI nr. 87). Eind maart 2014 is deze brief van de staatssecretarissen van VWS en V&J verschenen (Kamerbrief Teeven & Van Rijn, 2014). Hierin staat wat het kabinet nodig acht om de situatie van kinderen te verbeteren bij een vechtscheiding. Drie punten staan centraal:

- Ouders moeten in eerste instantie voorkomen dat een scheiding uit de hand loopt en kinderen hierdoor benadeeld worden;
- De kinderen en hun belangen moeten worden gehoord door professionals en ouders;
- Professionals moeten voldoende zijn toegerust om kinderen en ouders bij deze problematiek te ondersteunen of behandelen.

Bij deze brief is een uitvoeringsplan gevoegd om de situatie van kinderen in een vechtscheiding te verbeteren.

Ouderschapsplan

Op 1 maart 2009 is de Wet Bevordering Voortgezet Ouderschap en Zorgvuldige Scheiding (Website programmaministerie voor Jeugd en Gezin, scheiding en kinderen 2009) in werking getreden. De wet verplicht ouders die gaan scheiden, vooraf de zorg voor hun kinderen goed te regelen in een ouderschapsplan. Het ouderschapsplan moet ouders stimuleren om in gesprek te gaan en te blijven over de situatie van hun kinderen na de scheiding. Ouders dienen ook aan te geven hoe zij hun kinderen hebben geïnformeerd over en betrokken bij de afspraken.

Een eerste verkenning van de effecten van het ouderschapsplan is uitgevoerd door het WODC (Ter Voert & Geurts, 2013). Voor deze evaluatie is vooral gebruik gemaakt van reeds bestaande onderzoeksgegevens die niet specifiek voor het evalueren van het ouderschapsplan zijn verzameld. Uit deze evaluatie blijkt dat 'het aantal scheidingen waarbij afspraken over de kinderen zijn gemaakt, is toegenomen' (Ter Voert & Geurts, 2013, p.11). Echter, het is onduidelijk of de doelstellingen van het ouderschapsplan worden behaald, want tot op heden zijn er geen aanwijzingen dat het ouderschapsplan leidt tot meer contact tussen kinderen en beide ouders, minder ouderlijke conflicten en minder problemen bij kinderen. De lange termijneffecten zijn onbekend, omdat het ouderschapsplan sinds 2009 is ingevoerd en de scheidingen die kinderen sindsdien hebben meegemaakt dus nog recent zijn.

Onderzoek Kinderombudsman

In januari 2014 is de Kinderombudsman Marc Dullaert gestart met een onderzoek naar de mogelijkheden om kinderen te beschermen in vechtscheidingen. In samenwerking met het Ministerie van VWS en de procureur generaal van het Openbaar Ministerie is onderzocht hoe de belangen van het kind beter kunnen worden behartigd in de rechtszaal, waarbij nadrukkelijk is gekeken naar het verplichten van mediation en de rol van de bijzonder curator. Een bijzonder curator is een belangenbehartiger voor kinderen in de rechtszaal en kan door rechters worden aangesteld, maar deze mogelijkheid is niet alom bekend en er zijn geen duidelijke richtlijnen voor.

Eind maart is het adviesrapport van de Kinderombudsman 'Vechtende ouders, het kind in de knel' verschenen (Baracs & Vreeburg-Van der Laan, 2014). Op basis van gesprekken met ervaringsdeskundigen (ouders en kinderen), belangenbehartigers en professionals is dit advies met aanbevelingen geschreven. Aanbevelingen van de Kinderombudsman zijn

dat alle scheidende ouders verplicht worden tot minstens één gesprek met een scheidingsmediator en het volgen van voorlichting over de gevolgen van scheiding voor kinderen. Indien na drie mediationssessies nog geen ouderschapsplan tot stand komt, dan moet de rechter de regie krijgen. Door de sterkere regie van de rechter bij (dreigende) escalatie moet de strijd tussen ouders zo snel mogelijk worden gestaakt en juridische procedures beperkt blijven. In dergelijke gevallen van (dreigende) escalatie zou ook standaard een bijzonder curator moeten worden benoemd die het belang en de stem van de kinderen behartigt.

Ontwikkeling Richtlijn Echtscheiding

Het Nederlands Jeugdinstituut en de Universiteit Utrecht ontwikkelen momenteel een *richtlijn Scheiding en problemen van kinderen* in opdracht van het Nederlands Instituut van Psychologen (NIP), de Nederlandse vereniging van pedagogen en onderwijskundigen (NVO) en de Nederlandse Vereniging van Maatschappelijk Werkers (NVMW). Deze richtlijn is voor jeugdzorgprofessionals.

1.3 Belang preventieve hulp

Informatie uit rapporten (regering, gemeenten) en uitkomsten uit onderzoek (Spruijt, 2010) laten zien dat er inmiddels bij hulpverleners consensus bestaat over het belang van (preventieve) hulp aan kinderen en ouders. Vooral het in groepen werken is voor kinderen een belangrijke manier om de problematiek te verwerken en hun leven in de nieuwe situatie zo op te pakken dat een gezonde ontwikkeling meer kans krijgt. Daarnaast blijkt ook de noodzaak voor hulp aan ouders. Ouders spelen in het welzijn en de gezondheid van kinderen een cruciale rol. De effectiviteit van zorg en hulp wordt voor een groot deel bepaald door de medewerking van ouders en het vroegtijdig signaleren van problemen (Van Egten en collega's, 2008).

Het aanbod in Nederland

Uit een inventarisatie naar het bestaande aanbod (hiervoor is gezocht in Nederlandse databanken en een search in internationale databank Psychoinfo en Pubmed is uitgevoerd), kwam het volgende beeld naar voren:

- Er zijn verschillende interventie programma's in Nederland en het buitenland beschikbaar die variëren in: doelgroep, setting waarin het wordt aangeboden, doelstelling, theoretische onderbouwing en empirisch onderzoek en de mate waarin het wordt uitgevoerd.
- In Nederland zijn interventies verdeeld in: a) alleen gericht op kinderen; b) kinderen én hun ouders; c) alleen ouders. Zo zijn er voor kinderen de programma's Zandkastelen, KIES, JES!, en Kinderen Scheiden ook. Naar KIES heeft inmiddels een eerste evaluatie onderzoek plaats gevonden (Van der Valk, 2013). Voor ouders is er het programma 'Opvoeden na Echtscheiding' en 'Samengestelde gezinnen (waarvan scheidingsproblematiek één van de onderwerpen is). Voor ouders én kinderen is er het programma Jij En Echtscheiding: JES!
- In het buitenland zijn er enkele 'bewezen effectieve' programma's, zoals Children of Divorce Intervention (CODIP) voor kinderen; New Beginnings Program en Triple P voor ouders; Divorce Intervention Program for Parents and adolescents (DIPPA). CODIP en Triple P Transitions zijn inmiddels ook in Nederland beschikbaar.

1.4 Het project

JES! is een aanvulling op het huidige aanbod. Het programma richt zich op ouders én kinderen, en op het voorkomen en behandelen van de (negatieve) gevolgen voor kinderen en ouders na echtscheiding. Het project, dat mede mogelijk is gemaakt door Stichting Kinderpostzegels, bestaat uit twee fases: doorontwikkeling van de interventie en evaluatie van de interventie. De doorontwikkeling is uitgevoerd door medewerkers van het Nederlands Jeugdinstituut en de evaluatie door het Trimbos-instituut.

Fase 1: Doorontwikkeling

JES! is dus een van de preventieve interventies die in het land door diverse instellingen worden aangeboden. In maart 2009 heeft de Erkenningscommissie JES! beoordeeld als in theorie effectief. De interventie is theoretisch goed onderbouwd en de ondersteunende materialen zien er goed uit. Op een aantal punten kan aanscherping plaatsvinden, aldus de Erkenningscommissie. In de eerste fase van dit project is door het Nederlands Jeugdinstituut de interventie verder ontwikkeld volgens de criteria van de Erkenningscommissie van de Databank www.effectieveinterventies.nl. Hierbij is eerst een analyse gedaan naar de probleemfactoren die bij echtscheiding een rol spelen en die van invloed zijn op het kind en de ouders. Vervolgens is een vertaalslag gemaakt naar een methodiek in de vorm van training, coaching en begeleiding van kinderen en ouders. Deze fase is succesvol afgerond. Een handleiding voor professionals en kinderen/ouders is geschreven en beschikbaar gemaakt (in klappers) voor het geven van trainingen voor de professionals, en cursussen voor kinderen en hun ouders.

Fase 2: Evaluatie van het programma JES!

Het doel van de evaluatie was om inzicht te krijgen voor welke kinderen en ouders het programma wel/niet werkt. Een veranderingsonderzoek (voor- en nameting) is uitgevoerd om zicht te krijgen op de eerste effecten. Omdat de werving van kinderen en ouders voor de cursus tegen viel, is ook een procesevaluatie uitgevoerd om meer inzage te krijgen in de redenen waarom de instroom zo laag is.

2 Uitvoering project

2.1 Fase 1: Doorontwikkeling JES!

2.1.1 Oorspronkelijke beschrijving JES!

JES! Het Zwolsche Brugproject staat voor 'Jij En Scheiding'. Het is een preventieve, laagdrempelige interventie voor kinderen en ouders rondom de periode van echtscheiding en biedt een begeleidingstraject aan kinderen (8 jaar - 12 jaar) en hun ouders. De training is ontwikkeld op basis van ervaring, literatuur en onderzoek. De uitroep 'JES!', Jij en Scheiding roept op tot een houding van aanpakken in een moeilijke en vaak verdrietige periode.

De naam het Zwolsche brugproject is gekozen omdat het project in Zwolle is ontwikkeld. De brug wordt tijdens de training gebruikt als metafoor voor het vinden van een nieuw evenwicht in een veranderende gezinssituatie. De pijlers van de brug symboliseren de woningen van vader en moeder. De kinderen hebben een goede brug nodig om een nieuw evenwicht te vinden. Tijdens de training werken ouders en kinderen aan bouwstenen voor de brug en eventueel voor de pijlers.

Training voor kinderen

De training voor kinderen (8-12 jaar) bestaat uit zeven bijeenkomsten van anderhalf uur. Tijdens de training voor kinderen wordt in groepen van minimaal vier en maximaal acht kinderen gewerkt. Het werken in groepen maakt het voor de kinderen mogelijk om ervaringen met elkaar uit te wisselen, waardoor ze weten dat ze niet de enige zijn en ze kunnen elkaar steunen. De training is erop gericht de ontwikkeling van het kind in de moeilijke periode rond de scheiding zo goed mogelijk te laten verlopen.

De aanpak is gericht op het vergroten van de kennis en vaardigheden van kinderen en er wordt gedragsmatig en oplossingsgericht gewerkt. Kinderen leren met behulp van JES! onder andere de emoties te herkennen die met de scheiding samenhangen en ze leren deze emoties te hanteren. Verder wordt de kinderen communicatieve vaardigheden aangeleerd, wat ervoor zorgt dat het contact met hun ouders in de situatie na de scheiding goed verloopt. Om deze communicatieve vaardigheden te kunnen leren is het belangrijk dat de kinderen zich in anderen kunnen verplaatsen. Dit is een vaardigheid die de meeste kinderen rond hun 8^e á 9^e levensjaar hebben geleerd. Verder krijgen de kinderen informatie, dit zorgt ervoor dat de kinderen goed voorgelicht zijn en zij de problemen in de thuisituatie niet verkeerd interpreteren. Ook worden de kinderen gestimuleerd eigen behoeften en wensen te verwoorden en hier op een goede manier aandacht voor te vragen. Elk kind krijgt een eigen werkboek waarin de gegeven informatie en de opdrachten staan die gebruikt worden. De kinderen worden gestimuleerd het werkboek met de ouder(s) te bekijken en de informatie te bespreken. Een belangrijk theoretisch uitgangspunt in de training is het *GGGG-model*. Dit staat voor Gebeurtenissen, Gevoel, Gedachten en Gedrag en kan gebruikt worden om een gebeurtenis beter te begrijpen of om denkkaders helder te maken. Tevens wordt er gebruik gemaakt van petjes. Dit heeft betrekking op drie verschillende manieren van reageren: knokken (rode pet), wegkruipen (blauwe pet) en aanpakken (gele pet). Verder is er onder andere aandacht voor oplossingsgericht denken en handelen en (omgaan met) gevoelens. Het traject wordt afgesloten met een terugkommiddag ('De bouwvergadering') na ongeveer 6 weken om te bekijken hoe het dan loopt.

Training voor ouders

De training die aan de ouders wordt gegeven loopt parallel aan die voor de kinderen. Deze training bestaat uit drie bijeenkomsten. Tijdens deze bijeenkomsten staat de ontwikkeling van het kind centraal. De training heeft als doel de ontwikkeling van kinderen zo optimaal mogelijk te laten verlopen in deze vaak moeilijke periode. Verder krijgen ouders handvatten aangereikt waardoor zij zich competent blijven voelen in de opvoeding van hun kinderen. Tevens wordt er tijdens de training informatie gegeven over welke begeleiding kinderen nodig hebben om de scheiding van hun ouders te kunnen verwerken. De persoonlijke of relatieproblematiek wordt niet behandeld, het kind staat immers centraal. Ook ouders krijgen een werkboek waarin de gebruikte informatie en de opdrachten staan. Onderwerpen die ter sprake komen zijn bijvoorbeeld de gevolgen van scheiding voor de ontwikkeling van kinderen, loyaliteit van de kinderen en communicatie over en met de kinderen. Het traject wordt afgesloten met een gesprek tussen de begeleiding, het kind en de ouders.

2.1.2 Uitvoerende professionals en instellingen

De training wordt gegeven door professionals die werkzaam zijn in de zorg en welzijnssector. De training kan worden aangeboden door: GGD, onderwijs, kinderopvang, Jeugdgezondheidszorg, Bureaus Jeugdzorg, GGZ-preventie, Algemeen Maatschappelijk Werk, Opvoedbureau 's. In de toekomst kan de training vanuit de Centra voor Jeugd en Gezin worden aangeboden.

Het opleidingsniveau van de uitvoerders dient minimaal HBO-niveau te zijn. Een combinatie met een orthopedagoog/GZ-psycholoog heeft de voorkeur. Naast inhoudelijke kennis en vaardigheden is expertise en ervaring in het kunnen communiceren en het begeleiden van groepen kinderen en ouders van belang.

Op dit moment wordt de training onder andere uitgevoerd in de eigen praktijken van de ontwikkelaars en een aantal instellingen (zoals K2, Rotterdam Jeugdplein, Centrum voor Jeugd & Gezin te Eindhoven, MEE-instelling, kenniscentra voor Jeugd, Kompaan, Eleos). Een aantal instellingen zijn bezig om dit aanbod onder te brengen bij de centra voor Jeugd en Gezin. Bij aanvang van het project waren er ruim 60 organisaties die het trainingsmateriaal hadden gekocht en ruim 20 hulpverleners waren getraind. Naast particuliere praktijken zijn dit bijvoorbeeld GGZ-instellingen, GGD, thuiszorg en Bureau Jeugdzorg.

2.1.3 Doorontwikkeling

De materialen voor kinderen, ouders en professionals behorend bij JES! zijn aangepast. De theoretische en empirische onderbouwing en de bruikbaarheid en toepasbaarheid van de interventie (in verschillende settings) is hiermee versterkt. De behoeften van ouders en kinderen zijn hierin meegenomen.

In samenwerking met de ontwikkelaars en uitvoerders zijn de materialen voor ouders, kinderen en professionals behorend bij JES! verbeterd en is een train-de-trainersmodule en handleiding voor professionals ontwikkeld. De doorontwikkelde interventie wordt nu alleen nog beschikbaar gesteld aan organisaties als zij de landelijke train de trainers hebben gevolgd.

De aanpassing en verbetering van materialen voor kinderen, ouders en professionals bestaat uit:

1. Inhoudelijk actualiseren van de bijeenkomsten voor kinderen

De nieuwste ontwikkelingen en inzichten over echtscheiding zijn verwerkt en methodieken zijn aangescherpt en nog meer afgestemd op de doelgroep en gekoppeld aan individuele

begeleiding/coaching van het kind. Het resultaat hiervan is een aangepaste interventie voor kinderen.

2. Uitbreiden van de bijeenkomsten voor ouders

In het huidige programma JES! lag de nadruk in de bijeenkomsten voor ouders op het uitwisselen van informatie over wat hun kinderen in de bijeenkomsten doen en kwamen een aantal thema's zoals loyaliteit, het maken van afspraken en communicatie aan bod. Uit buitenlandse programma's en wetenschappelijke onderzoeken blijkt dat een intensieve ouderinterventie succesvol is (Stallman et al., 2007; Wolchik, 2000). Naast inhoudelijke actualisatie en uitbreiding van thema's is methodisch een kwaliteitsverbetering toegepast, afgestemd op de doelgroep. De evidence-based Family Transitions Triple P interventie, die meer geschikt is voor ouders van kinderen met ernstige gedrags- en emotionele problemen, is hierbij geraadpleegd om de werkzame elementen in de ouderbijeenkomsten voor ouders mee te nemen, zoals over conflicthantering (Stallman et al., 2007). Het resultaat hiervan is een aangepaste versie voor ouders.

3. Advies over aanpassing training en trainingsmateriaal voor pubers, leeftijd 12-16 jaar.

Omdat professionals behoefte hebben aan programma's voor pubers en hun ouders, is het de bedoeling om JES! ook voor deze doelgroep geschikt te maken. In dit project was het de bedoeling hierover een advies te geven. Voor zowel de ouder- als de pubertraining dienen dan vervolgens aanpassingen te worden gemaakt. Keuzes moeten worden gemaakt in de verdeling in leeftijd (12-14 jaar en 15-16 jaar) of manier waarop het wordt aangeboden (individueel/deel groep).

Inzichten in recente studies van de Universiteit Utrecht (behoeftepeiling, Van de Valk e.a., 2013) en interviews die zijn gehouden met jongeren door het NJi laten zien waar pubers behoefte aan hebben. Uit de behoeftepeiling onder bijna 300 jongeren (Van der Valk e.a., 2013) blijkt dat veel jongeren leed ervaren na de scheiding van hun ouders, 1 op de 4 zelfs veel leed. Een aanzienlijk deel zegt wel hulp te willen bij het omgaan met de scheiding van hun ouders. Echter, hulp zoeken of deelnemen aan een scheidingsgroep is voor veel jongeren een hoge drempel. Uit de behoeftepeiling blijkt dat hulp meer kans van slagen heeft als het dichtbij de jongeren plaatsvindt, als ze actief en 'drempelverlagend' benaderd worden en als het aanbod kortdurend is. 51% van de jongeren geeft aan voorkeur te hebben voor individuele hulp, 44% voor een scheidingsgroep, 6% online hulp. De meeste jongeren geven dus de voorkeur aan face to face contact. Uit de interviews blijkt dat jongeren het praten met leeftijdsgenoten belangrijk vinden en dat ouders al direct als ze in een scheiding zitten ook voor de kinderen ondersteuning zoeken. Deze resultaten kunnen in een vervolgt raject binnen JES! worden ontwikkeld.

Aanpak bij 1 en 2.

De bijeenkomsten voor kinderen en ouders is uitgewerkt volgens de opleidingskundige opzet: doel, beschrijving methodieken/aanpak, achtergrond- informatie en tips voor de professional/trainer en materialen die voor elke bijeenkomst nodig zijn. Ook is gekeken of ouders bij elkaar of juist niet in dezelfde groep worden geplaatst. Uit ervaringen in de praktijk blijkt dat als zij niet in dezelfde groep geplaatst worden, zij vrij zijn om te reflecteren op eigen emoties en handelen en hierdoor wordt ook voorkomen dat mogelijke conflicten het groepsproces verstoren.

4. Schrijven van een train-de-trainersprogramma

Om de overdracht en implementatie van het programma voor kinderen en ouders kwalitatief goed te laten verlopen en uit te kunnen voeren, is een train-de-trainers programma voor professionals ontwikkeld. Professionals worden zowel inhoudelijk als opleidingskundig opgeleid en competentier gemaakt om dit programma uit te voeren in de praktijk. Op deze manier houden wij zicht op wat er in de praktijk gebeurt en kan het Nederlands Jeugdinstituut en het Trimbos-instituut de kwaliteit van de uitvoering en transfer monitoren en evalueren. Het resultaat is een train-de-trainers programma en handleiding voor professionals.

2.1.4 Inbedding in landelijk aanbod

Vervolgens is een plan gemaakt om de trainingen in de toekomst kostendekkend (zonder winstoogmerk) te kunnen uitvoeren. Besloten is om het vanuit het Trimbos-instituut landelijk aan te bieden. Tweejaarlijks staat dit nu op de agenda van het Trimbos-instituut. De training wordt gegeven door de ontwikkelaars.

2.2 Fase 2: Evaluatie JES!

2.2.1 Onderzoeksvragen

Veranderingsonderzoek

Het doel van JES! is om de nadelige effecten van een scheiding te voorkomen en/of te verminderen. De onderzoeksvragen zijn:

- 1) Wat zijn de effecten op kindniveau?
- 2) Wat zijn de effecten op ouder niveau?

Oorspronkelijk was er nog een derde vraag, namelijk: Welke groepen kinderen en ouders hebben vooral baat gehad of juist minder baat gehad van de interventie en wat leert ons dat voor verdere verbetering van de interventie (optimalisatie) en voor toekomstige indicatiestelling (doelgroepselectie)? Vanwege het lage aantal respondenten in het onderzoek was het onmogelijk om deze derde onderzoeksvraag te beantwoorden. Voor de effectevaluatie zijn zodoende de onderzoeksvragen beperkt tot de (eerste) effecten op kind- en ouder niveau.

Procesevaluatie

Voor de procesevaluatie zijn drie onderzoeksvragen toegevoegd aan het oorspronkelijke onderzoeksplan:

- 1) Hoe voeren professionals (de trainers) JES! uit?
- 2) Welke kinderen en ouders worden bereikt met JES!?
- 3) Wat zijn volgens de professionals de redenen waarom de instroom van kinderen en ouders zo traag verliep?

Deze procesevaluatie biedt inzicht in het implementatieproces van de training. Daarnaast worden de deelnemers aan de training (bereikte doelgroep) vergeleken met de beoogde doelgroep.

2.2.2 Onderzoeksopzet veranderingsonderzoek

Werving professionals en kinderen/ouders

Professionals zijn benaderd via het netwerk van de ontwikkelaars, de websites van het Trimbos-instituut en Nederlands Jeugdinstituut. In eerste instantie zijn alleen professionals benaderd die JES! nog niet uitvoeren. Daarna zijn ook professionals benaderd die JES! al uitvoerden en interesse hadden in een update van de interventie. De trainingen zijn gegeven in september 2012 en februari 2013. Een training bestaat uit een 1-daagse training en een terugkombijeenkomst *intervisie* na ongeveer 3 maanden.

Kinderen en ouders zijn vervolgens benaderd door de professionals zelf. Omdat deze werving erg traag verliep is in de procesevaluatie aandacht besteed aan de trage werving om te achterhalen wat hiervan de oorzaak is.

Toestemming ouders

Voorafgaand aan de training is de ouders gevraagd om aan de evaluatie deel te nemen. Ouders ontvingen informatie over het onderzoek en is toestemming gevraagd volgens de richtlijnen. Hierbij wordt toegelicht dat ouders niet verplicht zijn deel te nemen, altijd kunnen stoppen en dat de anonimiteit gewaarborgd wordt.

Voor- en nametingen

Voor het veranderingsonderzoek is gebruik gemaakt van vragenlijsten (zelfrapportage ouders en kinderen). Deze zijn afgenomen onder kinderen en ouders direct voor (T0) en direct na (T1) het interventieprogramma.

2.2.3 Onderzoeksopzet procesevaluatie

Wijze van uitvoeren

Voor de procesevaluatie is gebruik gemaakt van registratieformulieren die zijn ingevuld door de professionals na het interventieprogramma. Dit geeft inzicht in de manier waarop de professionals de interventie uitvoeren.

Inzage in werving

Vanwege de trage instroom is met de professionals en enkele experts in dit veld besproken wat hiervoor de redenen kunnen zijn.

2.2.4 Vragenlijsten

Zowel ouders als kinderen hebben op de voor- en nameting diverse vragenlijsten ingevuld. Ouders en kinderen kregen (deels) verschillende vragenlijsten voorgelegd. Hieronder een overzicht van de vragenlijsten die ouders dan wel kinderen werden gevraagd in te vullen.

Vragenlijsten ouders

SDQ – Vragenlijst Sterke Kanten en Moeilijkheden (Strengths and Difficulties Questionnaire; Goodman et al., 1997): 25 items ingevuld over hun kinderen met subschalen voor emotionele problemen, gedragsproblemen, hyperactiviteit, relaties met leeftijdsgenoten en sociaal gedrag. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

Parenting Scale – Vragenlijst Opvoedingsstijlen, verkorte versie (Arnold et al., 1993): 12 items over hoe ouders omgaan met probleemgedrag van het kind middels de subschalen toegeeflijkheid en overreageren. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

OOO – Vragenlijst Ouderlijke Opvattingen over Opvoeding (samengesteld uit Parenting Self Agency Measure (PSAM; Dumka, Stoerzinger, Jackson, & Roosa, 1996) en Nijmeegse Ouderlijke Stress Index Verkort (NOSIK; Brock, Vermulst, Gerris, & Abidin, 1992): 11

items met subschalen voor opvoedingscompetentie en –incompetentie. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor-als nameting.

DASS-21 – Depressie Angst Stress Schaal (Lovibond & Lovibond, 1995): 21 items met subschalen voor depressie, angst en stress. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

Acrimony Scale - Ouders Omgang Schaal (Shaw & Emory, 1987): 25 items als indicatie voor de mate van conflict tussen ex-partners over het samen opvoeden van de kinderen (co-ouderschap). Vragenlijst is enkel afgenomen op voormeting.

CSQ – Mate van tevredenheid ouders met JES! (Client Satisfaction Questionnaire; Sanders et al., 2012): 13 items over de tevredenheid van ouders met JES!. Vragenlijst is enkel afgenomen op nameting.

Daarnaast zijn op de voormeting demografische gegevens en informatie over de scheiding (zoals de echtscheidingsprocedure, gebruik van mediation, officiële omgangsregeling, en afspraken over alimentatie) uitgevraagd.

Vragenlijsten kinderen

PedsQL – Pediatrische Vragenlijst Kwaliteit van Leven (Pediatric Quality of Live Inventory; Varni, Seid, & Rode, 1999): 23 items over de kwaliteit van leven met subschalen voor het fysieke en psychosociale (emotioneel, sociaal en school) domein. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

Cantril's Ladder – Mate van geluk (Cantril, 1965): 1 item over de mate waarin iemand zich op dit moment gelukkig voelt. Item is afgenomen op zowel voor- als nameting.

SDQ – Vragenlijst Sterke Kanten en Moeilijkheden (Strengths and Difficulties Questionnaire; Goodman et al., 1997): 25 items met subschalen voor emotionele problemen, gedragsproblemen, hyperactiviteit, relaties met leeftijdsgenoten en prosociaal gedrag. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

IPPA – Kwaliteit van Hechting (Inventory of Peer and Parent Attachment; Armsden & Greenberg, 1987): 12 items over de relatie van het kind met de ouder (12 items ingevuld over vader en 12 items over moeder) middels de subschalen vervreemding, communicatie en vertrouwen. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

PFAD - Gevoelens bij Scheiding (Painful Feelings After Divorce, Shaw, Emery & Tuer, 1993): 8 items over opvattingen en herinneringen aan scheiding met subschalen voor verwijt moeder, verwijt vader, zelfverwijt en aanvaarding. Vragenlijst is afgenomen op zowel voor- als nameting.

Daarnaast zijn op de voormeting demografische gegevens en informatie en gevoelens over de scheiding (zoals mogen meepraten/-beslissen over omgangsregeling, gevoelens van begrip voor scheiding, en partij moeten kiezen) gevraagd.

Procesevaluatie

Voor de procesevaluatie zijn gegevens gebruikt uit de vragenlijsten om de respondenten (bereikte doelgroep) te vergelijken met de beoogde doelgroep. Daarnaast hebben trainers na afloop van het interventieprogramma een registratieformulier ingevuld. Deze formulieren bieden informatie over de leeftijd van de kinderen, aantal ouders en kinderen in een JES!-training, welke (onderdelen van) bijeenkomsten zijn uitgevoerd en/of aangepast, of dit lukte binnen de beschikbare tijd en welke materialen zijn gebruikt. Daarnaast is gevraagd of ouders en kinderen zijn doorverwezen naar een andere interventie of hulp.

2.2.5 Steekproef

Oorspronkelijke powerberekening

Voorafgaand is een powerberekening gemaakt. Verwacht wordt dat het probleemgedrag en opvoedingsvaardigheden van de ouders uit de gezinnen die hebben deelgenomen aan JES! verbetert. Vanwege deze unidirectionele hypothese kan worden volstaan met een 1-zijdige toets. Om een gestandaardiseerde effectgrootte van 0.32 aan te kunnen tonen (ondergrens van middelgroot effect; Lipsey, 1993) met een 1-zijdige toets, een conventionele toetsdrempel van $\alpha = 0.05$ en een statistische power (1-beta) van 0.80 zijn 121 gezinnen nodig op voor- en nameting. Rekening houdend met een uitval van 30% zijn 158 gezinnen nodig op de voormeting. Bij 30 professionals betekent dit ongeveer 5-6 gezinnen per professional.

Zoals al eerder staat aangegeven is dit aantal verreweg niet gehaald. Ondanks de verlening van de werving met ruim een half jaar. Uiteindelijk hebben 17 kinderen en 23 ouders (16 ouderparen) de vragenlijsten ingevuld. Mogelijke analyses en inzage in de mogelijke effecten zijn hierdoor ook beperkt gebleven.

2.2.6 Analyses

Beschrijvende statistiek

Over de volgende gegevens is beschrijvende statistiek uitgevoerd: demografische gegevens van de ouders en de kinderen, het scheidingsproces, de omgang van ouders en de tevredenheid over de interventie.

Veranderingsonderzoek: statistische toetsen

Vervolgens zijn diverse analyses zijn uitgevoerd om verschillen tussen de voor- en nameting te onderzoeken. Oorspronkelijk zou hiervoor gebruik zijn gemaakt van gepaarde t-toetsen, maar vanwege het lage aantal respondenten is overgestapt op non-parametrische toetsen. Om deze reden zijn ook de ontbrekende vragenlijsten op de nameting (T1) niet geïmputeerd. Dit zou normaliter gebeuren, maar zou nu het beeld te veel vertekenen.

Ten eerste is onderzocht of de gemiddelde score op de nameting significant verschilt van de gemiddelde score op de voormeting. In SPSS (versie 19) zijn hiervoor Wilcoxon signed-rank toetsen uitgevoerd. Deze toets is de non-parametrische variant van de gepaarde t-toets. Net zoals in de gepaarde t-toets vergelijkt de Wilcoxon signed-rank toets twee scores die afkomstig zijn van dezelfde respondent. Nadat deze verschillen zijn berekend, ordent de Wilcoxon signed-rank toets de verschillen en geeft ze een rangorde (*rank*). Vervolgens wordt de richting (*signifant*) van het verschil (positief of negatief) toegevoegd aan de rangorde. Behalve dat de significantie van het verschil tussen de voor- en nameting is berekend, is vastgesteld hoe groot dat effect is. De relevantie van de resultaten kan worden vastgesteld met de effectgrootte (*r*), die kan variëren van klein ($r=0.1$), medium ($r=0.3$), tot groot ($r=0.5$).

In de analyses zijn enkel de ouders en kinderen opgenomen die zowel de voor- als nameting hebben ingevuld. Voor de analyses van de SDQ is echter besloten om van ieder kind maximaal één ouder te behouden, omdat over sommige kinderen dubbel is gerapporteerd (beide ouders hebben een SDQ-vragenlijst ingevuld over één kind). Om te voorkomen dat kinderen tweemaal in de analyses zitten, is de tweede ouder steeds uitgesloten van deze specifieke SDQ-analyses. Indien beide ouders de voor- en nameting hebben ingevuld, dan is gekozen voor de rapportage door de moeder. Hiervoor is gekozen omdat indien 1 ouder de vragenlijst had ingevuld, dit bijna altijd de moeders waren. Daarbij kozen we voor uniformiteit in het geslacht van de ouder, omdat vaders en moeders vaak anders denken over

(verbetering van) het probleemgedrag en de eigen opvoedvaardigheden (o.a. Van der Valk et al., 2013).

In alle overige analyses van de effecten zijn wel alle ouders (respectievelijk kinderen) meegenomen, mits zij zowel de voor- als nameting hebben ingevuld.

Ten tweede is onderzocht of het percentage ouders dan wel kinderen met een klinische score op de nameting significant verschilt van het percentage met een klinische score op de voormeting. Hiervoor is ten eerste vastgesteld welk percentage ouders en kinderen binnen het klinische gebied valt. Indien een score boven een vastgestelde norm (ofwel: afkappunt) uitkomt, wordt deze score als klinisch beoordeeld. Deze normen zijn afhankelijk van de vragenlijst. Vervolgens zijn binomiaal-toetsen uitgevoerd. Wederom geldt dat in de analyses enkel de ouders en kinderen opgenomen zijn die zowel de voor- als nameting hebben ingevuld. Voor de SDQ geldt hetzelfde als hierboven staat beschreven.

Procesevaluatie

Beschrijvende statistiek is toegepast om de uitvoering van de JES!-trainingen te evalueren en de bereikte en beoogde doelgroep met elkaar te vergelijken.

3 Resultaten effectstudie

3.1 Onderzoekspopulatie

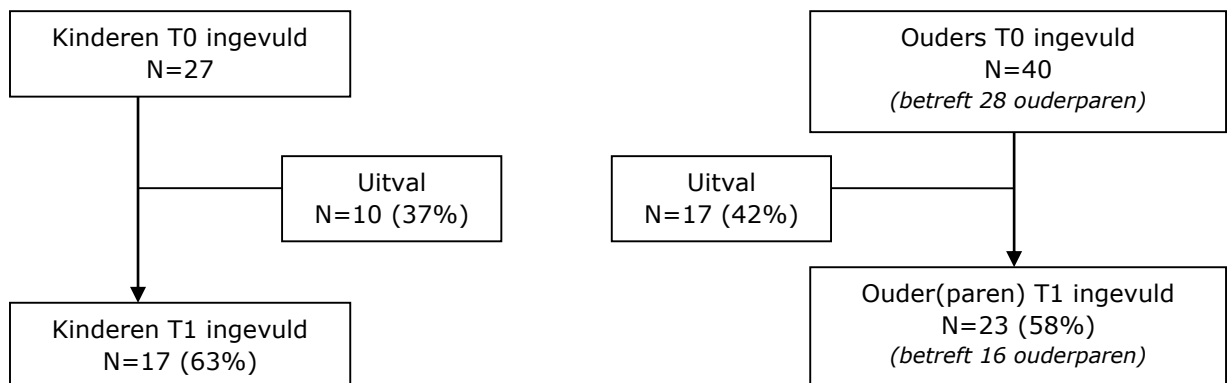
3.1.1 Respondenten

In totaal hebben 27 kinderen de voormeting (T0) ingevuld en 17 kinderen (63%) de nameting (T1).

Op de voormeting (T0) hebben 40 ouders een vragenlijst ingevuld. Tijdens de nameting (T1) hebben 23 ouders een vragenlijst ingevuld (58%). Op de voormeting heeft voor ieder kind minstens één ouder een vragenlijst ingevuld, terwijl dit op de nameting voor 16 kinderen geldt. Van 12 kinderen heeft dus geen van beide ouders een vragenlijst over het kind en de opvoeding ingevuld op de nameting.

Overigens hebben ouders op de voormeting over 28 kinderen een vragenlijst ingevuld, terwijl slechts 27 kinderen zelf een vragenlijst hebben ingevuld. Dit komt doordat één kind zelf geen vragenlijst heeft ingevuld op de voormeting, maar zijn/haar ouders wel.

Figuur 1. Stroomschema ('flowchart') van respondenten op de voormeting (T0) en nameting (T1) evenals de uitval.

Het aantal ouders dat deelneemt aan het onderzoek is hoger dan het aantal kinderen. Dit komt doordat in verscheidene gezinnen beide ouders een vragenlijst hebben ingevuld over één kind. Daarnaast hebben in vier gezinnen twee kinderen deelgenomen aan het onderzoek.

3.1.2 Demografische gegevens

Ouders

De ouders die hebben meegedaan aan het onderzoek zijn de (biologische of adoptieve) moeder (60%) of de (biologische of adoptieve) vader (40%) van het kind. Vrijwel alle ouders (90%) hebben een Nederlandse afkomst. De ouders zijn gemiddeld 41 jaar, maar de leeftijd varieert van 30 tot 49 jaar. Ze zijn gemiddeld (60%) of hoog (40%) opgeleid, en hebben veelal (88%) een betaalde baan. Ondanks het grote aandeel werkende ouders onder de respondenten ontvangt 20% een uitkering voor het gezin, bijvoorbeeld de WW.

In de laatste 6 maanden heeft 42,5% van de ouders gebruik gemaakt van één of meerdere vormen van hulpverlening, vooral maatschappelijk werk (25%) of andere hulpverlening (zoals huisarts en schuldhulpverlening; 25%).

Kinderen

De kinderen zijn in meerderheid jongens (56%) en hebben vrijwel allemaal (96%) een Nederlandse afkomst. Ze zijn tussen de 7 en 11 jaar en zitten bijna allemaal op de basisschool (groep 4 t/m 8). Eén kind zit in de brugklas van de middelbare school.

Tabel 1. Demografische gegevens van respondenten op voormeting (T0)

	Ouders (N=40)	Kinderen (N=27)
Leeftijd (M)	41,0 jaar (range 30-49)	9,5 jaar (range 7-11)
Geslacht (vrouw)	60%	44%
Afkomst (Nederlands)	90%	96%
Opleiding		
- geen of lager onderwijs	0%	-
- gemiddeld onderwijs (LBO-MBO-VO)	60%	-
- hoger onderwijs (HBO-WO)	40%	-
Betaald werk (M uren/week)	88% (33,4 uur)	-
Uitkering	20%	-
Hulpverlening (laatste 6 maanden)		
- psycholoog	13%	-
- psychiater	8%	-
- psychotherapeut	0%	-
- maatschappelijk werker	25%	-
- andere hulpverleners	25%	-

3.1.3 Scheidingsproces

Op de voormeting zijn enkele vragen gesteld over het scheidingsproces. Zowel ouders als kinderen hebben informatie gegeven over (de afwikkeling van) de scheiding en de gezins-situatie na de scheiding. Dit wordt hieronder beschreven.

Scheiding

De ouders zijn gemiddeld ruim 11 jaar getrouwd of samenwonend geweest. Ten tijde van de voormeting wonen alle ouders apart van hun ex-partner, gemiddeld al bijna 3 jaar (33 maanden). Bij ruim 80% van de ouders is inmiddels de scheiding officieel uitgesproken, gemiddeld ongeveer 3 jaar geleden. In de overige gevallen is de procedure nog niet in gang gezet of nog bezig. De kinderen waren gemiddeld 7,2 jaar toen hun ouders uit elkaar gingen, maar dit liep uiteen van 3 tot 10 jaar.

Zowel de ouders als kinderen antwoorden divers op de vraag wie van de partners vooral wilde scheiden. De meerderheid van de ouders geeft aan dat vooral zichzelf wilde scheiden. Echter, ruim een kwart geeft aan dat vooral de ex-partner wilde scheiden, en nog eens 20% stelt dat beide partners wilden scheiden. Volgens de kinderen wilden daarentegen in 40% van de gevallen beide ouders scheiden. Daarnaast zou in ruim een kwart van de scheidingen vooral de moeder, en in eveneens een kwart vooral de vader, willen scheiden volgens de kinderen.

Volgens de ouders heeft bijna driekwart gezamenlijk met de ex-partner aan de kinderen verteld dat ze gingen scheiden. Echter, volgens de kinderen hebben de ouders dit slechts in ongeveer de helft van de scheidingen gezamenlijk verteld. Daarnaast vertelde in 25% van de gevallen de moeder dit volgens de kinderen alleen. Tijdens of na de scheiding heeft het merendeel (70%) van de kinderen geen cursus gevolgd noch aan een praatgroep meegedaan.

Tabel 2. Ervaringen van kinderen met en opvattingen over de scheiding (N=27)

	(Beetje) niet waar	Neutraal	(Beetje) waar
Ik was verbaasd dat mijn ouders gingen scheiden.	25,9%	14,8%	59,2%
Er is mij goed uitgelegd waarom mijn ouders uit elkaar zijn.	25,9%	14,8%	59,2%
Ik was boos dat mijn ouders gingen scheiden.	40,7%	11,1%	48,1%
Ik kan er niets aan doen dat mijn ouders uit elkaar zijn.	0,0%	11,1%	88,9%
Mijn mening is niet gevraagd over de scheiding.	18,5%	11,1%	70,4%
Ik was verdrietig dat mijn ouders gingen scheiden.	3,8%	7,7%	88,4%
Ik heb begrip voor de scheiding van mijn ouders.	37,0%	18,5%	44,4%
Ik denk dat mijn ouders beter bij elkaar hadden kunnen blijven.	55,5%	22,2%	22,2%
Ik voelde mij machteloos dat mijn ouders gingen scheiden.	11,1%	18,5%	70,4%
De scheiding van mijn ouders kwam onverwacht.	29,6%	7,4%	63,0%
Ik voel mij vaak tussen mijn ouders instaan.	33,3%	22,2%	44,4%
Ik hoop dat mijn ouders toch weer bij elkaar komen.	38,4%	19,2%	42,3%
Ik had niets te zeggen over de scheiding van mijn ouders.	22,2%	7,4%	70,4%
Ik begrijp niet waarom mijn ouders uit elkaar zijn.	37,0%	18,5%	44,4%
Ik heb het gevoel dat ik partij moet kiezen.	61,5%	11,5%	26,9%
Ik was opgelucht dat mijn ouders gingen scheiden.	66,6%	18,5%	14,8%
Ik geloof dat het beter is dat mijn ouders uit elkaar zijn.	22,2%	14,8%	62,9%
Ik heb de scheiding van mijn ouders zien aankomen.	55,6%	7,4%	37,0%
Ik heb het gevoel dat mijn ouders aan mij trekken.	70,4%	22,2%	7,4%

In tabel 2 staan diverse stellingen die de ervaringen van kinderen met en opvattingen van hen over de scheiding weergeven. Uit de antwoorden van de kinderen blijkt dat veel kinderen verbaasd waren dat hun ouders uit elkaar gingen. Voor meer dan de helft van de kinderen kwam de scheiding onverwacht: ze hadden het niet zien aankomen. Vrijwel allemaal geven ze toch aan dat ze er niets aan kunnen doen. Desalniettemin voelen veel kinderen zich verdrietig en machteloos en zijn ze niet opgelucht dat de ouders zijn gescheiden. Bijna de helft was bovendien boos dat de ouders gingen scheiden.

De meerderheid van de kinderen had niets te zeggen over de scheiding: hun mening is niet gevraagd. Ook geeft bijna de helft aan niet te begrijpen waarom de ouders uit elkaar zijn, hoewel meer dan de helft van de kinderen stelt dat hen goed is uitgelegd waarom de ouders gingen scheiden. Slechts een deel van de kinderen heeft begrip voor de scheiding. Ook voelt een deel zich vaak tussen hun ouders instaan.

Toch vallen er ook enkele relatief positieve aspecten te benoemen. Zo geeft de meerderheid van de kinderen aan dat ze geen partij hoeven te kiezen en zegt ongeveer 70% dat de ouders niet aan hen trekken. Tot slot denkt de meerderheid van de kinderen dat het beter is dat de ouders uit elkaar zijn gegaan, ook al hoopt ongeveer 40% van de kinderen dat de ouders toch weer bij elkaar komen.

Afwikkeling scheiding

In ruim de helft van de scheidingen zijn 1 of 2 advocaten ingeschakeld. Bovendien maakt bijna de helft van de ouders gebruik van scheidingsbemiddeling (mediation), waarvoor de ouder en hun ex-partner vaak gezamenlijk initiatief nemen. In de meeste gevallen is er rondom de scheiding geen onderzoek gedaan door de Raad voor de Kinderbescherming of andere instantie.

Ten tijde van de voormeting hebben de meeste ouders gezamenlijk het ouderlijk gezag. Vrijwel alle ouders hebben een officiële omgangsregeling, meestal een definitieve omgangsregeling of co-ouderschap. De omgangsregeling wordt meestal gevolgd door beide ouders, maar in sommige gevallen houdt de ex-partner zich niet aan de omgangsregeling. De meerderheid van de kinderen geeft aan dat zij niet mochten meepraten of meebeslissen over de omgangsregeling. De kinderen die dit wel mochten, zijn veelal iets ouder. Desalniettemin geeft 60% van de kinderen aan (een beetje) tevreden te zijn met de omgangsregeling.

De meeste ouders hebben al een definitieve alimentatieregeling voor de kinderen. Wat betreft partneralimentatie hebben daarentegen evenveel ouders wel als geen regeling. Het merendeel van de ouders geeft aan dat zij zich altijd aan de afspraken rondom alimentatie houden.

Gezinssituatie na scheiding

Na de scheiding bestaan de huishoudens gemiddeld uit 3 personen, meestal één ouder en twee eigen kinderen. De helft van de ouders heeft een nieuwe partner evenals de meerderheid van hun ex-partners. Echter, 20% van de ouders blijkt geheel niet te weten of hun ex-partner al dan geen nieuwe partner heeft. De ouders komen overwegend uit intacte gezinnen: hun ouders, evenals die van hun ex-partner, waren meestal niet gescheiden.

3.2 Resultaten

Achtereenvolgens zijn de (klinische) effecten voor de ouders en kinderen beschreven. In de analyses zijn enkel de ouders en kinderen opgenomen die zowel de voor- als nameting hebben ingevuld. De 'uitvallers' (N=10 kinderen; N=17 ouders) die geen nameting hebben ingevuld, zijn dus uitgesloten van deze analyses. Voor de SDQ zijn aanvullend enkele ouders uitgesloten van analyse. Zie voor een beschrijving van deze aanvullende selectie paragraaf '2.5 Analyses'.

3.2.1 Effecten voor- en nameting

Onderzocht is of de gemiddelde score op de nameting significant verschilt van de gemiddelde score op de voormeting. Behalve dat de significantie van het verschil tussen de voor- en nameting is berekend, is vastgesteld hoe groot dat effect is. De relevantie van de resultaten kan worden vastgesteld met de effectgrootte (r), die kan variëren van klein ($r=0.1$), medium ($r=0.3$), tot groot ($r=0.5$). In de tabellen zijn enkel de effectgroottes gepresenteerd van de (bijna) significante resultaten.

Ouders

Tabel 3. Effecten voor- en nameting ouders

	T0	T1	Significantie	Effectgrootte
	M (SD)	M (SD)	Z (p) ¹	r
SDQ (N=16)				
Emotionele problemen	2.94 (2.27)	2.81 (1.87)	-0.121 (0.904)	-
Gedragsproblemen	3.19 (2.51)	2.25 (2.52)	-2.219 (0.026)	-0.39
Hyperactiviteit	4.81 (3.29)	4.31 (2.96)	-1.042 (0.298)	-
Omgang met leeftijdsgenoten	3.06 (3.02)	2.50 (2.90)	-1.466 (0.143)	-
Pro-sociaal gedrag	6.88 (3.30)	6.81 (3.54)	-0.119 (0.905)	-
Totale probleemscore	14.00 (8.86)	11.88 (8.46)	-1.927 (0.054)	-0.34 (bijna sig.)
Opvoedingsstijl (N=22)				
Toegeeflijkheid	2.55 (0.76)	2.55 (0.85)	-0.863 (0.388)	-
Overreageren	2.70 (0.69)	2.57 (0.66)	-1.141 (0.254)	-
Totaalscore	2.73 (0.63)	2.62 (0.67)	-1.615 (0.106)	-
Opvoedingscompetentie (N=23)				
Incompetentie	11.39 (3.39)	10.48 (3.68)	-1.039 (0.299)	-
Competentie	23.91 (3.53)	25.87 (1.66)	-2.635 (0.008)	-0.39
Psychische klachten (N=23)				
Depressie	2.96 (4.26)	1.48 (2.71)	-1.891 (0.059)	-0.28 (bijna sig.)
Angst	2.17 (5.22)	1.22 (3.12)	-1.983 (0.047)	-0.29
Stress	5.91 (5.92)	3.22 (3.99)	-2.327 (0.020)	-0.34

¹ Significantie: $p < .05$

Volgens rapportage van de ouders is een significante afname te zien van gedragsproblemen van hun kinderen (*Mdn T0=4.5, Mdn T1=3.0, z=-2,219, p=0.026*). Dit effect is middelgroot ($r=-0.39$). Daarnaast rapporteren de ouders een middelgrote tendens (niet significant effect) van afgenomen totale problemen van hun kind. Ook was er een tendens (niet significant effecten) van afgenomen hyperactiviteit en problemen met leeftijdsgenoten. De emotionele problemen en het pro-sociale gedrag van het kind blijven, volgens de ouders, ongewijzigd tussen de voor- en nameting.

De opvoedingsstijl van de ouders verandert niet. Wel rapporteren ouders dat hun opvoedingscompetentie is verbeterd (*Mdn T0=24.0, Mdn T1=26.0, z=-2.635, p=0.008*). Dit is een middelgroot effect ($r=-0.39$). Daarnaast is de tendens (niet significant effect) dat onder ouders het gevoel afneemt dat hun opvoeding incompetent is.

Psychische klachten van ouders zijn duidelijk afgenomen tussen de voor- en nameting. Ouders ervaren significant minder angst en stress, en deze effecten zijn middelmatig (angst: *Mdn T0=0, Mdn T1=0, z=-1.983, p=0.047, r=-.029*; stress: *Mdn T0=4.0, Mdn T1=2.0, z=-2.327, p=0.020, r=-.034*). Ook is er een middelmatige tendens (niet significant effect) dat de depressieve gevoelens onder ouders afnamen.

Kinderen rapporteren geen verandering in emotionele problemen, hyperactiviteit, omgang met leeftijdsgenoten, pro-sociaal gedrag en totale problemen. Wel is de middelmatige tendens (niet significant effect) dat kinderen minder gedragsproblemen rapporteren.

De kinderen ervaren geen verandering in hun welbevinden, maar ze zijn op de nameting (*Mdn T1=8.0*) wel gelukkiger dan op de voormeting (*Mdn T0=7.0, z=-2.051, p=0.040*), en dit is een middelmatig effect ($r=-0.35$).

De hechting met de moeder is nauwelijks veranderd, terwijl de hechting met de vader wel sterk veranderd is. Kinderen voelen zich meer vervreemd van de vader en het vertrouwen in de vader is afgenomen (vervreemding: *Mdn T0=5.1, Mdn T1=4.0, z=-2.548, p=0.011*; vertrouwen: *Mdn T0=5.0, Mdn T1=3.7, z=-2.480, p=0.013*). Ook de algehele kwaliteit van hechting met de vader is slechter geworden (*Mdn T0=4.7, Mdn T1=4.2, z=-2.354, p=0.019*). Al deze effecten zijn middelgroot (r 's van 0.42 tot 0.45). De hechting van de kinderen met de vader was op voorhand (T0) al beduidend slechter dan de hechting met de moeder, en de resultaten tonen dat deze hechting met de vader op de nameting (T1) dus zelfs nog slechter is geworden.

De gevoelens van het kind bij de scheiding veranderen nauwelijks tussen de voor- (T0) en nameting (T1). De kinderen blijken op beide meetmomenten hun vader meer verwijten te maken, dan hun moeder. De gevoelens van aanvaarding van de scheiding veranderen niet volgens rapportage van de kinderen. Het zelfverwijt van de kinderen neemt wel af, en dit is een middelmatig effect (*Mdn T0=4.0, Mdn T1=2.0, z=-2.039, p=0.041, r=-0.35*).

Kinderen

Tabel 4. Effecten voor- en nameting kinderen

	T0	T1	Significantie	Effect-grootte
	M (SD)	M (SD)	Z (p) ¹	r
SDQ (N=17)				
Emotionele problemen	2.65 (1.69)	2.65 (1.58)	-0.029 (0.977)	-
Gedragsproblemen	2.24 (1.86)	1.47 (1.28)	-1.811 (0.070)	-0.31 (bijna sig.)
Hyperactiviteit	3.65 (2.50)	3.65 (2.62)	-0.142 (0.887)	-
Omgang met leeftijdsgenoten	1.18 (1.38)	1.59 (1.62)	-1.364 (0.172)	-
Pro-sociaal gedrag	8.35 (1.54)	8.65 (1.50)	-1.400 (0.161)	-
Totale probleemscore	9.71 (4.95)	9.35 (4.53)	-0.741 (0.459)	-
Welbevinden (N=17)				
Fysiek	8.64 (0.84)	8.27 (1.88)	-0.409 (0.682)	-
Psychosociaal	7.65 (1.16)	7.83 (0.89)	-0.751 (0.453)	-
Totaalscore	7.99 (0.95)	7.98 (0.93)	-0.332 (0.740)	-
Geluk (N=17)				
Totaalscore	7.29 (1.46)	8.06 (1.26)	-2.051 (0.040)	-0.35
Hechting met moeder (N=15-17)				
Vervreemding	5.17 (0.67)	5.14 (0.69)	-0.182 (0.856)	-
Communicatie	4.88 (0.93)	5.00 (1.15)	-0.057 (0.954)	-
Vertrouwen	5.12 (1.29)	5.29 (1.08)	-1.778 (0.075)	-0.31 (bijna sig.)
Totaalscore	5.08 (0.77)	5.08 (0.69)	-0.409 (0.683)	-
Hechting met vader (N=15-16)				
Vervreemding	4.82 (0.78)	4.07 (1.30)	-2.548 (0.011)	-0.45
Communicatie	3.54 (1.47)	3.19 (1.76)	-0.597 (0.551)	-
Vertrouwen	4.92 (0.93)	4.02 (1.33)	-2.480 (0.013)	-0.44
Totaalscore	4.52 (0.85)	3.86 (1.31)	-2.354 (0.019)	-0.42
Gevoelens bij scheiding (N=16-17)				
Verwijt moeder	3.06 (1.30)	2.88 (1.58)	-0.426 (0.670)	-
Verwijt vader	4.41 (1.70)	4.59 (2.67)	-0.394 (0.693)	-
Zelfverwijt	3.47 (1.33)	2.65 (1.12)	-2.039 (0.041)	-0.35
Aanvaarding	6.13 (2.28)	5.76 (2.22)	-0.990 (0.322)	-

¹ Significantie: $p < .05$

SDQ-rapportage door ouders versus kinderen

Zowel ouders als kinderen hebben de vragenlijst 'sterke kanten en moeilijkheden' (SDQ) ingevuld over kinderen. Opvallend is dat ouders gemiddeld meer problemen en minder pro-sociaal gedrag rapporteren dan kinderen. Daarentegen rapporteren kinderen weinig veranderingen, terwijl ouders op sommige schalen wel enige verbetering zien optreden tussen de voor- en nameting. Een overeenkomst is dat zowel ouders als kinderen de gedragsproblemen af vinden nemen, maar bij kinderen is dit een tendens (niet significant effect).

3.2.2 Klinische effecten

Voor diverse vragenlijsten is vastgesteld of ouders dan wel kinderen binnen het klinische gebied scoren. Indien een score boven een vastgestelde norm (of: afkappunt) uitkomt, afhankelijk van de vragenlijst, wordt deze score als klinisch beoordeeld. Onderzocht is of het percentage ouders dan wel kinderen met een klinische score op de nameting significant verschilt van het percentage met een klinische score op de voormeting.

Ouders

Tabel 5. Klinische effecten voor- en nameting ouders

	Afkappunt	T0	T1	Significantie p^1
SDQ (N=16)				
Emotionele problemen	≥5	25.0%	31.3%	0.370
Gedragsproblemen	≥4	37.5%	25.0%	0.223
Hyperactiviteit	≥7	37.5%	31.3%	0.407
Omgang met leeftijdsgenoten	≥4	43.8%	37.5%	0.407
Pro-sociaal gedrag	≤4	18.8%	25.0%	0.350
Totale probleemscore	≥17	43.8%	25.0%	0.103
Opvoedingsstijl (N=23)				
Toegeeflijkheid	≥2.8	40.9%	34.8%	0.355
Overreageren	≥3.0	36.4%	26.1%	0.211
Totaalscore	≥3.1	31.8%	30.4%	0.544
Psychische klachten (N=23)				
Depressie	≥10	8.7%	4.3%	0.393
Angst	≥8	8.7%	4.3%	0.393
Stress	≥15	8.7%	0%	0.123

¹ Significantie: $p < .05$

Volgens de rapportage van ouders nemen de klinische problemen niet significant af tussen de voor- (T0) en nameting (T1). Op de nameting blijven een aantal ouders aanwezig met klinische problemen. Zo kent op de nameting 30.4% van de ouders een disfunctionele opvoedingsstijl. Daarnaast rapporteert na afloop nog steeds 1 op de 4 ouders klinische problemen over hun kinderen. Omdat het aantal respondenten laag is, kijken we ook met ook of er een tendens is in toename of afname van de problematiek. Dan zien we dat er een tendens is dat de door ouders rapporteerde klinische problematiek afneemt (behalve emotionele problemen bij het kind).

Kinderen

Tabel 6. Klinische effecten voor- en nameting kinderen

	Afkappunt	T0	T1	Significantie p^1
SDQ (N=17)				
Emotionele problemen	≥ 7	0%	0%	-
Gedragsproblemen	≥ 5	17.6%	0%	0.037
Hyperactiviteit	≥ 7	11.8%	11.8%	0.675
Omgang met leeftijdsgenoten	≥ 6	0%	0%	-
Pro-sociaal gedrag	≤ 4	0%	0%	-
Totale probleemscore	≥ 20	0%	0%	-

¹ Significantie: $p < .05$

- Significantie kan niet worden berekend, omdat zowel op de voor- als nameting alle kinderen (100%) in het niet-klinische gebied scores.

Zowel op de voor- als nameting rapporteren weinig kinderen klinische problemen. De klinische gedragsproblemen van kinderen nemen bovendien significant af ($p=0.037$). Na afloop hebben alleen nog enkele kinderen klinische hyperactiviteit.

SDQ-rapportage door ouders versus kinderen

Zowel ouders als kinderen hebben de vragenlijst 'sterke kanten en moeilijkheden' (SDQ) ingevuld over kinderen. Ouders rapporteren beduidend meer klinische problemen over hun kinderen dan de kinderen zelf. Zo heeft volgens de ouders ongeveer 40% van de kinderen klinische problemen met leeftijdsgenoten, terwijl geen enkel kind deze klinische problemen zelf rapporteert. Kinderen rapporteren een klinische afname van gedragsproblemen, maar deze afname is in de ouder rapportage niet significant.

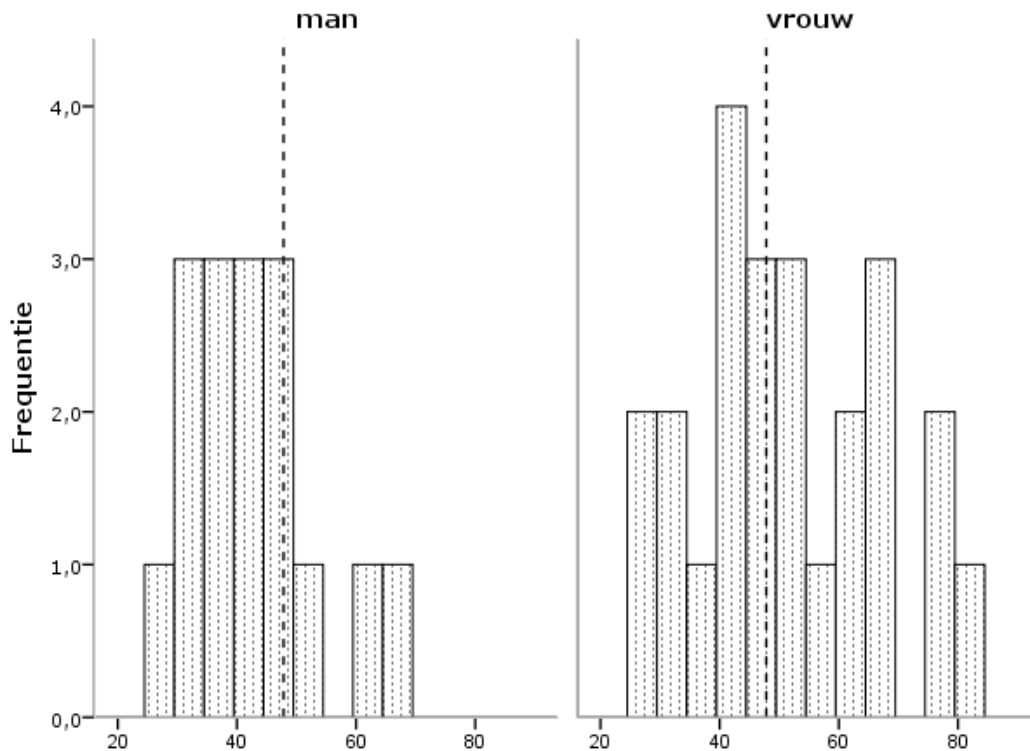
3.2.3 Omgang ouders

Ouders is op de voormeting een vragenlijst voorgelegd over hoe zij met hun ex-partner omgaan. Deze schaal geeft enig inzicht in de mate van conflict en bitterheid met betrekking tot het samen opvoeden van de kinderen als ex-partners.

Uit de analyses blijkt dat er veel verschil is in de mate van conflict tussen co-ouders. Sommige ex-partners kennen nauwelijks conflict over het samen opvoeden van de kinderen. De laagst behaalde scores op deze vragenlijst zijn 27, terwijl 25 het absoluut laagst haalbare is. Tegelijkertijd scoren sommige ouders erg hoog op de vragenlijst, tot wel een score van 80. Deze hogere scores bieden een indicatie dat er meer conflict is en meer moeilijkheden zijn met het co-ouderschap. De ouders scoren gemiddeld 47,8.

Opvallend is het grote verschil in rapportage tussen vaders en moeders (zie figuur 2). Vaders scoren gemiddeld 42,5, terwijl moeders 51,4 scoren. Dit betekent dat de moeders beduidend negatiever staan tegenover het samen opvoeden van de kinderen dan de vaders. Tegelijk valt op dat de spreiding in scores groter is onder moeders. Hoewel zij gemiddeld meer conflict en problemen ervaren met het co-ouderschap, zijn er grote verschillen tussen de moeders onderling: van zeer positief tot zeer negatief. Bij vaders is deze onderlinge spreiding minder groot.

Figuur 2. Omgang ouders op de voormeting: omgang van vaders (figuur links) en moeders (figuur rechts) met de ex-partner met betrekking tot het samen opvoeden van de kinderen.

Toelichting: een hogere score biedt een indicatie dat er meer conflict is en meer moeilijkheden zijn met het co-ouderschap. De gestippelde lijn toont het gemiddelde van alle ouders ($M=47,8$).

Behalve geslacht van de ouder blijkt ook de aanwezigheid van een nieuwe partner de beoordeling van de omgang tussen ex-partners te beïnvloeden. Ouders die aangeven zelf een nieuwe partner te hebben zijn positiever over de omgang met de ex-partner dan ouders zonder nieuwe partner (scoren gemiddeld 45,9 respectievelijk 49,8). Echter, als de ex-partner een nieuwe partner heeft, is dit beeld omgekeerd. Ouders die aangeven dat hun ex-partner een nieuwe partner heeft, zijn namelijk beduidend negatiever over de omgang met de ex-partner over het samen opvoeden van de kinderen (gemiddelde score 47,3, vergeleken met gemiddeld 40,0 indien de ex-partner geen nieuwe partner heeft).

3.2.4 Tevredenheid ouders

Op de nameting is ouders een vragenlijst voorgelegd voor het vaststellen van hun tevredenheid over *JESI*. Alle ouders die een nameting hadden ingevuld, hebben deze vragen beantwoord ($N=23$). De vragenlijst bestond uit tien vragen met een zevenpuntsschaal (zie tabel 7). Een score van 5 of hoger beoordelen we als licht tot zeer positief; een score van 4 of lager als neutraal tot zeer negatief.

Tabel 7. Tevredenheid ouders over JES!

	Gemiddelde score (1-7)	Percentage ≤ 4
Hoe tevreden bent u over de kwaliteit van de hulp die u met JES! hebt gehad?	5.13	21.7%
Bood JES! de hulp die u zocht?	4.70	43.5%
In welke mate sloot JES! aan bij wat uw kind, volgens u, nodig had?	5.04	30.4%
In welke mate sloot de JES! aanpak aan bij uw eigen behoeften?	4.22	47.8%
Hoe tevreden bent u met de hoeveelheid hulp die u en uw kind hebt gekregen?	5.17	26.1%
Heeft JES! u geholpen om de problemen, die uw kind heeft met de echtscheiding, beter te kunnen hanteren?	5.35	21.7%
Heeft JES! u geholpen om problemen die zich in uw gezin voordoen, beter te kunnen hanteren?	4.48	43.5%
Heeft JES! eraan bijgedragen dat de samenwerking met uw ex-partner in de opvoeding is verbeterd?	3.83	56.5%
Hoe beoordeelt u op dit moment het gedrag van uw kind?	5.00	34.8%
Bent u tevreden over de vooruitgang die uw kind heeft geboekt?	5.52	30.4%

De waardering van de ouders over JES! is divers. Ouders zijn het meest tevreden met de vooruitgang die hun kind heeft geboekt. Hoewel 30,4% van de ouders een 4 of lager scoort, blijken al deze ouders neutraal (=4) en geen enkele ouder negatief te zijn over de vooruitgang van het kind. Ook zijn ouders positief over de hulp van JES! om de problemen die kinderen met de echtscheiding hebben beter te hanteren. Daarnaast zijn ouders over het algemeen tevreden over de kwaliteit en hoeveelheid hulp.

Behalve deze positieve punten zijn ouders over sommige punten (beduidend) negatiever. Het meest negatief zijn ouders over de bijdrage van JES! aan het verbeteren van de samenwerking met de ex-partner in de opvoeding. Meer dan de helft van de ouders geeft aan dat JES! niet aan een verbetering van deze samenwerking heeft bijgedragen. Daarnaast geeft bijna de helft van de ouders aan dat JES! slechts deels bij de eigen behoeften aansloot en dat JES! ook maar deels de hulp bood die ze zochten. Daarnaast heeft JES! de ouders niet zoveel geholpen bij het hanteren van de problemen in hun gezin.

Diverse ouders geven als reactie op JES! aan dat zij graag een individueel gesprek zouden willen. Behalve de groepsgesprekken willen zij ook meer één-op-één oudergesprekken. Enkele ouders vinden het belangrijk dat een dergelijk gesprek zonder de aanwezigheid van de kinderen plaatsvindt, eventueel naast een gesprek met de kinderen.

Daarnaast geven enkele ouders aan naast JES! ook nog andere hulp voor hun kind te hebben gezocht, zoals maatschappelijk werk.

4 Resultaten procesevaluatie

4.1 Werving ouders en kinderen

Omdat de werving zo moeizaam verliep, is hier tijdens de trainingen, intervisiebijeenkomsten en projectbijeenkomsten aandacht aan besteed. De knelpunten zijn in kaart gebracht en mogelijke oplossingen zijn besproken.

De knelpunten

- JES! is onbekende interventie.

JES! is een relatief onbekende interventie voor ouders. Een enigszins vergelijkbare interventie is KIES, dat beter bekend is.

- Onduidelijkheid over financiering

Vanaf 2015 komt de toeleiding naar zorg onder verantwoordelijkheid van de gemeenten. Het is nog onduidelijk op welke manier kinderen en ouders gebruik kunnen maken van interventies als JES!. De financiering van JES! binnen deelnemende instellingen was soms niet geregeld en/of onduidelijk was welke plaats JES! in het geheel zal krijgen. Een aantal professionals volgden de training, maar konden die vervolgens niet uitvoeren. Professionals gaven ook aan geen uren te hebben voor de uitvoering.

- Ouders zijn vaak niet bewust van mogelijke problemen kinderen.

Ouders maken vaak niet gebruik van interventies voor hun kinderen, omdat ze niet altijd bewust zijn van de (kans op) problemen bij hun kinderen. JES! is een preventieve interventie en is juist gericht op het voorkomen van (ernstige) problemen. Dus hiervoor is een lange termijn visie nodig. Volgens de professionals zou 'hulp na echtscheiding' genormaliseerd moeten worden.

- Combinatie interventie voor ouders én kinderen is lastig.

JES! biedt ook bijeenkomsten voor ouders. Het bij elkaar brengen van ouders is een extra exercitie en vaak lastig voor elkaar te krijgen. Bovendien is Triple P op het moment erg populair en kiezen ouders vaak daarvoor.

Mogelijke oplossingen

De oplossingen waren beperkt. De onduidelijkheid over de financiering van preventieve interventies kan alleen op managementniveau worden aangepakt. De werving van kinderen en ouders voor de cursus kan wel worden vergroot door de bekendheid te verbeteren. Zo is een flyer gemaakt, zodat informatie beter verspreid kan worden. Maar alleen een flyer is ook niet voldoende. Men gaf aan dat een goede strategie is om scholen hiervoor te benaderen en bij voorkeur op directieniveau. Zij kunnen een belangrijke rol spelen in de verwijzing. Een aantal professionals heeft een presentatie gegeven op ouderavonden of een tekst in een nieuwsbrief van school mogen plaatsen.

4.2 Wijze van uitvoering

In totaal hebben vijf trainers van vier verschillende instellingen hebben JES! uitgevoerd en vragenlijsten afgenomen onder ouders en kinderen voor de effectevaluatie van de interventie. Drie van deze trainers hebben een korte terugkoppeling gegeven over de uitvoering van JES!, waardoor ook het implementatieproces enigszins kan worden geëvalueerd.

Groep

De drie trainers hebben JES! in vier groepen uitgevoerd. De groepen met kinderen bestaan gemiddeld uit zeven kinderen. De leeftijd varieert aanzienlijk: van 5 tot 11 jaar. Om die reden heeft één trainer aparte groepen gemaakt voor jonge en oude kinderen, en enkel de oudste kinderen de vragenlijsten laten invullen.

Gemiddeld doen evenveel ouders als kinderen mee aan de interventie. Dit betekent dat niet van ieder kind beide ouders meedoen.

Uitvoering

De meeste onderdelen van JES! zijn door de trainers uitgevoerd. Alle trainers hebben een aanmelding en intake gehouden. Ook zijn vrijwel alle trainingen voor kinderen (7) en ouders (3) gehouden. Wel blijkt dat niet iedereen bij de trainingen aanwezig is geweest. De opkomst verschilt per training, en zeker bij oudertrainingen zijn niet alle ouders aanwezig. Twee trainers geven aan dat de laatste training voor kinderen en ouders niet is doorgegaan, aangezien hun instelling minder trainingen had ingekocht vanwege beperkte uren. Overigens was volgens één van deze trainers zes kinder- en twee oudertrainingen voor de meeste kinderen en ouders ook wel voldoende.

De terugkommiddag is door twee trainers uitgevoerd. Ook hebben twee trainers de afsluiting met ouders gehouden, waarbij volgens één trainer niet alle ouders aanwezig waren. Een andere trainer geeft aan deze afsluiting vanwege gebrek aan belangstelling niet te hebben uitgevoerd.

Volgens alle drie de trainers waren de onderdelen meestal binnen de beschikbare tijd uit te voeren.

Materialen en aanpassingen

Alle trainers hebben gebruik gemaakt van het werkboek voor kinderen en de hand-out voor ouders. Ook zijn de evaluatieformulieren door alle trainers gebruikt. Twee trainers hebben aanvullende materialen gebruikt. Eén trainer maakte gebruik van creatieve en spelmaterialen, terwijl de andere trainer aanvullende materialen gebruikte om oefeningen te concretiseren en op beide groepen toe te passen.

De drie trainers hebben zelf aanpassingen gemaakt in het programma van JES!. Een trainer geeft aan kind- en ouderactiviteiten te hebben uitgewisseld. De twee andere trainers van dezelfde instelling hebben aan één van de trainingen het versieren/beschilderen van stenen toegevoegd. Een van deze trainers geeft bovendien aan in enkele bijeenkomsten een onderdeel niet te hebben uitgevoerd of te hebben doorgeschoven naar een volgende training wegens tijdgebrek. Dit is opvallend aangezien de drie trainers aangeven dat de onderdelen meestal binnen de beschikbare tijd waren uit te voeren.

Doorverwijzen

De trainers geven aan dat enkele kinderen of ouders zijn doorverwezen naar een andere interventie of hulp. De doorverwezen kinderen ontvangen aanvullend spelbegeleiding, individuele begeleiding of gesprekken over echtscheiding. Ouders zijn doorverwezen naar

Bureau Jeugdzorg of 'Ouderschap blijft'. Daarnaast ontvangen twee vaders gespreksbegeleiding respectievelijk opvoedondersteuning. Overigens worden de meeste kinderen en ouders niet doorverwezen naar aanvullende hulp.

Tevredenheid ouder volgens trainer

Volgens één trainer oordelen de ouders neutraal (tevreden noch ontevreden) over JES!. De twee andere trainers geven aan dat ouders tevreden zijn. Eén trainer stelt dat de tevredenheid wel sterk afhankelijk is van de verwachtingen van ouders. Volgens deze trainer wilden enkele ouders dat de oudertrainingen voor zichzelf als persoon dieper gingen dan het aanbod van JES!.

4.3 Doelgroep

De beoogde doelgroep van JES! zijn ouders die gaan scheiden of (onlangs) gescheiden zijn en hun kinderen in de leeftijd van 8 tot 12 jaar. Bij voorkeur doen beide ouders mee aan de training en het wordt afgeraden om broertJES! of zusJES! in dezelfde groep te plaatsen. De training is niet geschikt voor ouders en kinderen met ernstige problematiek.

Uit analyse van de respondenten in de effectevaluatie blijkt dat de beoogde doelgroep slechts in beperkte mate is bereikt (zie tabel 8). Opvallend is dat ouders gemiddeld al langere tijd gescheiden zijn, terwijl de training meer is bedoeld voor ouders die korter uit elkaar zijn. Daarnaast is de training ontwikkeld voor ouders en kinderen met lichte problemen, maar heeft een deel van de respondenten klinische problematiek.

Tabel 8. Beoogde en bereikte doelgroep JES!

	Beoogd	Bereikt
Leeftijdsklasse kinderen	8-12 jaar	7-11 jaar
Broertjes!/zusjes!	niet in dezelfde groep	wel in dezelfde groep
Scheidingsfase ouders	(onlangs) gescheiden	gemiddeld 3 jaar gescheiden
Ouderparticipatie training	beide ouders	soms beide ouders, vaak één ouder
Problematiek ouders/kinderen	niet ernstig	deels klinisch

5 Conclusie, discussie en aanbevelingen

5.1 Conclusies & discussie

Werving professionals, ouders en kinderen

De werving van de kinderen en ouders voor de JES! cursus verliep erg moeizaam. Hiervoor zijn diverse redenen gegevens, zoals (het gebrek aan) financiering, veranderingen in het kader van de transitie en gebrek aan aanmeldingen door ouders. Ook is JES! (nog) geen bekende interventie en is er nog geen zicht op de effectiviteit. Wel staat JES! als theoretisch goed onderbouwd in de databank effectieve jeugdinterventies beschreven. De problemen rondom de financiering spelen ook bij andere interventies ter preventie van de problematiek bij ouders en kinderen na echtscheiding een rol. Vanaf 2015 zijn gemeenten verantwoordelijk voor de jeugdzorg en de inkoop van interventies zoals JES!. Voor de voortgang van JES! is het van belang de meerwaarde ervan duidelijk te laten zien. Het gegeven dat ouders zich niet direct bewust zijn van de mogelijke problemen die kinderen na scheiding kunnen hebben, is een tweede knelpunt bij de werving. Een bewustwordingsproces dient hiervoor in gang te komen. Onlangs heeft de Kinderombudsman zich uitgesproken dat ouders verplicht minstens één gesprek met een scheidingsmediator moeten hebben en een voorlichting over de gevolgen van scheiding voor kinderen moeten volgen. Door escalatie te voorkomen en de belangen van het kind te behartigen (door een bijzonder curator), moeten de negatieve gevolgen voor kinderen worden verminderd.

Kinderen en ouders over de scheiding en omgang

De antwoorden van kinderen en ouders over de scheiding en omgang laten zien dat de kinderen emoties als verdriet, boosheid en machteloosheid hebben. De scheidingen lijken verder niet heel problematisch te verlopen, gezien het feit dat de meeste ouders een omgangsregeling hebben en de kinderen aangeven dat er niet aan hen wordt getrokken en ze geen partij hoeven te kiezen. Positief is ook dat de meeste kinderen aangeven er zelf geen schuld aan te hebben. De kinderen waren gemiddeld 7,2 jaar op het moment van scheiding (tussen de 3 en 10 jaar). Echter, we zien ook dat een aantal kinderen die deelnamen aan JES! wel (klinische) problemen hebben.

Ouders en kinderen rapporteren verschillend over probleemgedrag kinderen

Zowel ouders als kinderen hebben de vragenlijst 'sterke kanten en moeilijkheden' (SDQ) ingevuld over kinderen. Opvallend is dat ouders vooraf gemiddeld meer problemen en minder pro-sociaal gedrag rapporteren dan de kinderen. Ook rapporteren de kinderen weinig verbetering na de interventie, terwijl ouders op sommige schalen wel enige verbetering zien optreden tussen de voor- en nameting. Volgens de ouders heeft ongeveer 40% van de kinderen klinische problemen met leeftijdsgenoten, terwijl geen enkel kind deze klinische problemen zelf rapporteert.

Als er vooraf meer problemen zijn, is er ook meer ruimte tot verandering, waardoor de ouders meer verandering zien dan de kinderen. Tevens geeft het ook aan dat de ouders problemen zien die de kinderen niet zo ervaren. Dit roept de vraag op of de kinderen deze interventie wel nodig hadden, omdat ze weinig problemen ervaren. Of het kan zijn dat de ouders dit beter kunnen inschatten?

Opvoedvaardigheden en psychische klachten van de ouders verbeteren

Ouders rapporteren dat hun opvoedingscompetentie is verbeterd en de psychische klachten zoals depressie (n.s.), angst en stress (wel sign.) zijn afgenomen.

Kinderen rapporteren vooral hechtingsproblematiek met vader en verwijten naar vader

Voorafgaand aan de interventie rapporteren de kinderen de hechting met vader negatiever dan met moeder. Na afloop is de hechting met vader nog slechter geworden. De hechting met moeder is ongeveer hetzelfde gebleven. Ook blijken kinderen voor en na de interventie hun vader meer verwijten te maken, dan hun moeder.

Een verklaring hiervoor kan zijn dat de meeste kinderen bij hun moeder wonen. Dat versterkt de band natuurlijk en schept meer afstand naar vader toe. Woodward, Fergusson en Belsky (2000) constateerden dat kinderen die tijdens de scheiding van hun ouders jonger zijn, op latere leeftijd minder binding hebben met hun ouders. De kinderen die deelnamen aan JES! waren gemiddeld 7,2 jaar op het moment van scheiding.

Gevoelens van kinderen positiever na afloop

Kinderen geven aan na afloop van de interventie gelukkiger te zijn. De gevoelens van aanvaarding van de scheiding veranderen niet. Het zelfverwijt van de kinderen neemt wel af.

Bereik doelgroep JES!

JES! is een preventieve, laagdrempelige interventie voor kinderen en ouders rondom de periode van echtscheiding. Het is bedoeld voor kinderen tussen 8-12 jaar.

De 27 kinderen die deelnamen aan JES! in dit project waren tussen de 7 en 11 jaar (gemiddeld 9,5 jaar). De leeftijd van de kinderen komt dus overeen met de beoogde leeftijd, waarbij opgemerkt dat we de leeftijd van 7 jaar geen groot probleem vinden.

Daarnaast gaven de ouders aan bijna 3 jaar apart van hun ex-partner te wonen. Dit komt niet geheel overeen met het doel van JES!, omdat het zich vooral richt op kinderen rondom de echtscheiding. Bovendien is bekend dat kinderen in de eerste twee jaar na de scheiding de meeste negatieve gevolgen ondervinden (Spruijt en collega's, 2007). Ook rapporteren ouders bij een aanzienlijk deel van de kinderen klinische problemen (44%) op de SDQ. Overigens rapporteren de kinderen dit veel minder.

Omgang tussen ouders

Moeders staan negatiever tegenover het samen opvoeden van de kinderen dan de vaders. Maar het aantal deelnemende vaders is zo laag, dat we hier verder geen uitspraken over willen doen.

De aanwezigheid van een nieuwe partner beïnvloedt de beoordeling van de omgang tussen ex-partners. Ouders die aangeven zelf een nieuwe partner te hebben zijn positiever over de omgang met de ex-partner dan ouders zonder nieuwe partner. Echter, als de ex-partner een nieuwe partner heeft, is dit beeld omgekeerd.

Tevredenheid ouders wel over kindhulp maar minder over eigen hulp

Ouders zijn het meest tevreden met de vooruitgang die hun kind heeft geboekt. Ook zijn ouders positief over de hulp van JES! om de problemen die kinderen met de echtscheiding hebben beter te hanteren. Daarnaast zijn ouders over het algemeen tevreden over de kwaliteit en hoeveelheid hulp.

Het meest negatief zijn ouders over de bijdrage van JES! aan het verbeteren van de samenwerking met de ex-partner in de opvoeding. Meer dan de helft van de ouders geeft

aan dat JES! niet aan een verbetering van deze samenwerking heeft bijgedragen. Daarnaast geeft bijna de helft van de ouders aan dat JES! slechts deels bij de eigen behoeften aansloot en dat JES! ook maar deels de hulp bood die ze zochten. Daarnaast heeft JES! de ouders niet zoveel geholpen bij het hanteren van de problemen in hun gezin. Diverse ouders geven als reactie op JES! aan dat zij graag een individueel gesprek zouden willen. De primaire doelgroep van JES! zijn de kinderen. Voor ouders zijn er drie ouderbijeenkomsten. Zij worden er dus wel intensief bij betrokken. Het is de vraag of ouders andere verwachtingen hebben van de cursus, waar in het vervolg wellicht ook aandacht aan besteed kan worden.

Wijze van uitvoering

De vijf trainers voerden de meeste onderdelen van JES! uit, maar ze maakten ook aanpassingen in het programma en de materialen.

5.2 Beperkingen van de studie

Betekenis resultaten zeer beperkt

De belangrijkste beperking aan dit onderzoek is het lage aantal respondenten. In totaal hebben slechts 17 kinderen en 23 ouders zowel een vragenlijst op de voor- als nameting ingevuld. Hoewel we enkele significante effecten vonden, is het door het lage aantal, niet representatief om iets te zeggen over de eerste effecten van JES!. De resultaten geven alleen aan dat het voor deze groep kinderen en ouders op enkele maten effecten heeft. Maar kunnen dus niet gegeneraliseerd worden.

Vanwege het lage aantal respondenten was ook doelgroepselectie onmogelijk: er kon niet worden berekend welke groepen wel of geen profijt hebben van JES!. Ook na deze effectevaluatie ontbreekt dus nog het inzicht voor welke kinderen en ouders het interventieprogramma wel of niet werkt.

Aangezien de interventie bestaat uit bijeenkomsten voor groepen kinderen en ouders, zouden aparte analyses moeten worden uitgevoerd om rekening te houden met deze clustering in groepen. Vanwege het lage aantal respondenten konden deze analyses echter niet worden uitgevoerd.

Betrouwbaarheid (sub)schalen

Een andere beperking aan dit onderzoek is dat sommige (sub)schalen van meetinstrumenten in de vragenlijsten ingevuld door kinderen een lage betrouwbaarheid kennen. Dit zijn vooral subschalen van de SDQ en kwaliteit van hechting met de moeder. In de vragenlijst voor ouders waren wel alle schalen betrouwbaar.

Mogelijk speelt het lage aantal kinderen in het onderzoek een rol in de lage betrouwbaarheid van de schalen. Voor dit onderzoek is namelijk uitsluitend gebruik gemaakt van valide meetinstrumenten. Bovendien wordt de SDQ zeer veelvuldig gebruikt in andere onderzoeken.

Ontbreken van controlegroep

Een laatste beperking aan dit onderzoek is het ontbreken van een controlegroep. De effecten van JES! zijn gemeten met behulp van één voor- en nameting. Doordat een controlegroep ontbreekt, is het lastiger om de resultaten te interpreteren. Gevonden effecten kunnen immers het resultaat zijn van de interventie, maar ook externe factoren kunnen een rol hebben gespeeld.

5.3 Aanbevelingen

De hierboven beschreven conclusies leiden tot enkele aanbevelingen.

- JES! kan meer onder de aandacht worden gebracht bij gemeenten, zodat de interventie meer bekendheid krijgt. JES! is een van de weinige interventies die kunnen worden aangeboden ter preventie van de problemen als gevolg van echtscheiding.
- De bewustwording van ouders dat hun kind(eren) een risico lopen op (psychische) problematiek na scheiding, kan worden vergroot. Volgens de professionals ontbreekt vaak de urgentie bij de ouders omdat zij mogelijke negatieve gevolgen voor de kinderen niet zien. Kinderen en ouders begeleiden met een preventieve interventie zoals JES! kunnen ondersteuning bieden in dit proces.
- JES! kan worden doorontwikkeld. Zo kan wellicht beter worden aangesloten bij de verwachtingen die ouders hebben van deze cursus en de aanvangsproblematiek van de kinderen. Mogelijk kunnen sommige ouders worden doorverwezen naar individuele hulp. En het is de vraag of kinderen met klinische problematiek in deze cursus thuishoren of ook beter doorverwezen kunnen worden. Ook kan een puberversie worden ontwikkeld. Er zijn nauwelijks interventies voor pubers beschikbaar, terwijl zij behoefte hebben aan face to face ondersteuning en aan het uitwisselen van ervaringen met leeftijdgenoten.
- Het veranderingsonderzoek is vanwege het lage aantal respondenten zeer beperkt gebleven. Bovendien was er geen controlegroep aanwezig. Verder onderzoek is nodig, waarbij eerst aandacht besteed dient te worden aan de verbetering van de implementatie van JES!. Vervolgens zou een effectstudie kunnen plaats vinden.

5.4 Eindconclusie

Dit project heeft een vernieuwde handleiding van de interventie JES! opgeleverd, waarin nieuwe kennis is meegenomen en een uitbreiding van de bijeenkomsten voor ouders is opgenomen. Aanbevolen wordt om de inzichten uit deze studie in een verbeterde versie op te nemen.

De werving van zowel professionals om de cursus uit te voeren, als deelname van kinderen en hun ouders aan de cursus, verliep zeer moeizaam. De veranderingen in de jeugdzorg zijn hier volgens de professionals voor een groot deel debet aan, als ook het beperkte bewustzijn van ouders (en omgeving) om kinderen te ondersteunen bij echtscheiding.

Het veranderingsonderzoek is deels geslaagd. Door de lage respons van 17 kinderen en 23 ouders die zowel deelnamen aan de voor- en nameting dienen de resultaten zeer voorzichtig geïnterpreteerd te worden. De (significante) resultaten gelden enkel voor deze groep en kunnen niet gegeneraliseerd worden en geven niet meer dan een eerste indruk. Deze resultaten laten zien dat er een afname van gedragsproblemen van de kinderen zien, een verbetering van de opvoedingsvaardigheden van de ouders, afname van psychische klachten van de ouders. Verder geven de kinderen een toename van de hechtingsproblematiek met de vader aan en zeggen ze na afloop gelukkiger te zijn.

Literatuur

- Amato, P.R. (2001). Children of divorce in the 1990s: an update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology, 15*, 355-370.
- Armsden, G.C. & Greenberg, M.T. (1987). The inventory of parent and peer attachment: individual differences and their relationships to psychological well being in adolescence. *Journal of Youth and Adolescence, 16*, 427-454.
- Arnold, D.S., O'Leary, S.G., Wolff, L.S., & Acker, M.M. (1993). The Parenting Scale: a measure of dysfunctional parenting in discipline situations. *Psychological Assessments, 5*, 137-144.
- Baracs, M.N. & Vreeburg-Van der Laan, E.J.M. (2014). *Vechtende ouders, het kind in de knel: adviesrapport over het verbeteren van de positie van kinderen in vechtscheidingen*. Den Haag: De Kinderombudsman.
- Brock, A.J.L.L. de, Vermulst, A.A., Gerris, J.R.M., & Abidin, R.R. (1992). *NOSI, Nijmeegse Ouderlijke Stress Index: experimentele versie, handleiding*. Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Buehler, C., & Gerard, J. M. (2002). Marital conflict, ineffective parenting and children's and adolescents' maladjustment. *Journal of marriage and the family, 64*, 78-92.
- Cantril, H. (1965). *The pattern of human concerns*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- CBS (2013a). *Echtscheiding; bij echtscheiding betrokken kinderen*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek. Gedownload februari 2013 via www.statline.cbs.nl.
- Clement, C., Egten, C., Hoog, de S (2008). Nieuwe gezinnen. Scheidingen en de vorming van stiefgezinnen. E-Quality.
- Dumka, L.E., Stoerzinger, H.D., Jackson, K.M., & Roosa, M.W. (1996). Examination of the cross-cultural and cross-language equivalence of the parenting self-agency measure. *Family Relations, 45*, 216-222.
- Egten, C. van, Zeijl, E., Hoog, de S., Nankoe, Ch., & Petronia, E. (2008). *Opvoeding en opvoedingsondersteuning: gezinnen van de toekomst*. E-Quality.
- Fischer, T., & Graaf, P. M. de (2001). Ouderlijke echtscheiding en de levensloop van kinderen; negatieve gevolgen of schijnverbanden? *Sociale Wetenschappen, 44*, 138-163.
- Furstenberg, F. F., & Kiernan, K. E. (2001). Delayed parental divorce: how much do children benefit? *Journal of Marriage and the Family, 63*, 446-457.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: a research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry, 38*, 581-586.
- Hetherington, E. M. (1999). Should we stay together for the sake of the children? In E. M. Hetherington (Ed.). *Coping with divorce, single parenting, and remarriage: a risk and resiliency perspective* (pp. 93-116). Mahwah NJ: Erlbaum.
- Kamerbrief Teeven, F. & Rijn, M.J. van (2014). *Kamerbrief over het plan om de positie van kinderen in een vechtscheiding te verbeteren*. <http://www.rijksoverheid.nl/documenten-en-publicaties/kamerstukken/2014/03/31/brief-tweede-kamer-de-positie-van-kinderen-in-een-vechtscheiding-verbeteren-en-reactie-op-motie-strik.html>, geraadpleegd op 1 april 2014.
- Lovibond, S.H., & Lovibond P.F. (1995). Manual for the Depression Anxiety Stress Scales (2nd ed.). *European Child and Adolescent Psychiatry, 12*, 1-8. Sydney, New South Wales, Australia: Psychology Foundation of Australia.
- Sanders, M.R., Markie-Dadds, C. & K.M.T. Turner (2001). *Practitioner's Manual for Standard Triple P*. Milton, Queensland: Families International Publishing Pty. Ltd.
- Shaw, D.S., & Emory, R.E. (1987). Parental conflict and other correlates of the adjustment of school-age children whose parents have separated. *Journal of Abnormal Child Psychology, 15*, 269-281.
- Shaw, D.S., Emery, R.E., & Tuer, R.E. (1993). Parental functioning and adolescent adjustment in families after divorce: A prospective study. *Journal of Abnormal Child Psychology, 21*, 119-134.
- Simons, R. L., Lin, K. H., Gordon, L. C., Conger, R. D., & Lorenz, F. O. (1999). Explaining the higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two-parent families. *Journal of Marriage and the Family, 1020-1033*.
- Spruijt, E. (2007). *Scheidingskinderen: overzicht van recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek naar de gevolgen van ouderlijke scheiding voor kinderen en jongeren*. Amsterdam: SWP.

- Spruijt, E., & Goede, M. P. M. de (2001). Kinderen en hun vader na scheiding. In: C. van Nijnatten & S. Sevenhuijsen (Eds.). *Dubbelleven. Nieuwe perspectieven voor kinderen na echtscheiding* (pp. 41-59). Amsterdam: Thela Thesis.
- Spruijt, E. (2005). *Effecten van het volgen van KIES: Kinderen in Echtscheiding Situatie*. Utrecht: Kinder- en Jeugdstudies (www.klassenwerk.com).
- Spruit, E., & Kormos, H. (2010). Handboek Scheiden en de kinderen. Bohn Stafleu van Loghum.
- Stallman, H.M. & Sanders, M. (2007). Family Transitions Triple P. The Theoretical Basis and Development of a Program for Parents Going Through Divorce. *Journal of Divorce & Remarriage*, 47, Issue 3-4.
- Sun, Y. (2001), Family Environment and Adolescents' Well-Being Before and After Parents' Marital Disruption: A Longitudinal Analysis. *Journal of Marriage and Family*, 63: 697-713. doi: 10.1111/j.1741-3737.2001.00697.
- Treffers, P. D. A., Goedhart, A. W., & Koudijs, E. (1998). Kinderen van gescheiden ouders in een kinder- en jeugdpsychiatrische populatie. *Kind en Adolescent*, 19, 200-209.
- Tweede Kamer (2013). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van VWS (XVI) en V&J (VI) voor het jaar 2014: verslag van een wetgevingsoverleg*. 33 750 XVI nr. 87.
- Valk, I.E. van der, Broek, A. van den, Doorn, M. van, Spruijt, E., Deković, M., & Meeus, W. (2013). *Eindrapportage KIES voor het kind! Effectonderzoek naar het preventieve interventieprogramma Kinderen In Echtscheiding Situatie (KIES)*. Utrecht / Den Haag: Universiteit Utrecht / ZonMW.
- Valk, I.E., van der, Muijselaar, M., Doorn, M. van, Broek, A., van den, Wijsbroek, S., Meeus, W., Deković, M. (2013). Veel jongeren ervaren scheidingsleed. Een derde van jongeren wil meer praten over scheiding. *Jeugdkennis*, Nederlands Jeugdinstituut.
- Varni, J.W., Seid, M., & Rode, C.A. (1999). The PedsQL: measurement model for the Pediatric Quality of Life Inventory. *Medical Care*, 37, 126-139.
- Voert, M.J. ter, & Geurts, T. (2013). *Evaluatie ouderschapsplan: een eerste verkenning*. Den Haag: WODC.
- Whiteside, M. F., & Becker, B. J. (2000). Parental factors and the young child's postdivorce adjustment: a meta-analysis with implications for parenting arrangements. *Journal of Family Psychology*, 14, 5-26.
- Wolchik, S. A., West, S. G., Sandler, I. N., Tein, J. Y., Coatsworth, D., Lengua, L., ... & Griffin, W. A. (2000). An experimental evaluation of theory-based mother and mother-child programs for children of divorce. *Journal of consulting and clinical psychology*, 68(5), 843.
- Woodward, L., Fergusson, D. M., & Belsky, J. (2000). Timing of parental separation and attachment to parents in adolescence: results of a prospective study from birth to age 16. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 162-174.
- ZonMw (2007). *Zorg voor Jeugd*. Den Haag: ZonMw.

Overig

- Wet Bevordering Voortgezet Ouderschap en Zorgvuldige Scheiding: website programmaministerie voor Jeugd en Gezin, scheiding en kinderen 2009.
- Vragen van het Kamerlid Voordewind (CU) over 'vechtscheidingen' (2013Z11579); 16 juli 2013.
- Vragen van Kamerleden Ypma en Recourt over 'meer vechtscheidingen door het verplichte ouderschapsplan' (2014Z03809); 3 maart 2014
- Aanvullend vragen door Voordewind, Van der Staaij en Keijzer (2014Z04255); 7 maart 2014.

JES! Het Zwolsche Brugproject staat voor 'Jij En Scheiding'. Het is een preventieve, laagdrempelige interventie voor kinderen en ouders rondom de periode van echtscheiding en biedt een begeleidingstraject aan kinderen (8 - 12 jaar) en hun ouders. De training is ontwikkeld op basis van ervaring, literatuur en onderzoek. Dit project heeft een vernieuwde handleiding van JES! opgeleverd, waarin nieuwe kennis en een uitbreiding van de bijeenkomsten voor ouders is opgenomen. Ook is een voor- en nameting afgenomen. Het betrof een zeer kleine studie met positieve resultaten.